

OTOMANSKA BOSNA U XIX. STOLJEĆU I CARSKI NAMJESNICI U NJOJ

U prošlom broju časopisa Vrhbosnensia objavili smo četiri članka pok. profesora Krunoslava Draganovića na zajedničku temu „Katolička crkva u otomanskoj Bosni u XIX. stoljeću“. Navedeni članci odaju izvanredno poznavanje te tematike, a Draganovićeve glavni izvor bila su izvješća austrijskih konzula u Bosni (i Hercegovini) slana tijekom XIX. stoljeća nadležnom ministarstvu u Beč; danas se čuvaju u Državnom arhivu u Beču. Iz toga niza koji se bavi otomanskom Bosnom u XIX. stoljeću preostala su još dva znanstvena rada iz pera istoga autora. Prvi je članak opći prikaz posljednjih desetljeća otomanske vladavine u Bosni, a drugi govori detaljnije o pojedinim vezirima (carskim namjesnicima) i njihovoj upravi u navedenom razdoblju. Za razliku od četiri vrsna i dovršena članka objavljena u prošlom broju Vrhbosnensie, kod ova dva koja slijede očigledne su manjkavosti, točnije njihova nedovršenost. Uvjeren sam da bi ih sam Draganović još jednom pregledao i tek onda dao u tisak. Budući međutim da njega nema, članke dajemo javnosti na uvid u takvu, nedovršenom obliku, jer je bez obzira na sve ipak riječ o tekstovima nastalim na temelju izvorne građe koji nam uz to pružaju brojne nove i dosada nepoznate spoznaje o tematici koju tretiraju. Osobito se nedovršenim čini prvi članak („Pogledi na zadnja desetljeća turske vlade u Bosni“), u kojem ima i previše ponavljanja istih podataka, podnožne bilješke su nedovršene, ponekad na nekoliko stranica nema gotovo nijedne, a neke su navedene, ali bez sadržaja – ostali su samo brojevi bilježaka, iza kojih pak nema ništa. O nekim sadržajnim nedorečenostima, dapače pogreškama, ovdje neće biti riječi – to prepuštamo onima koji se na znanstven način bave tematikom otomanske vlasti na našim prostorima.

(1)

Pogledi na zadnja desetljeća turske vlade u Bosni

Dok je Turska zauzimala prostrane krajeve na Balkanu i u Srednjoj Evropi, bila je ona ne samo vojnički nadmoćna Bizantskom Carstvu i drugim kršćanskim državama, nego također svojim upravnim, poreznim i lenskim sistemom daleko iznad država koje je napadala. Poznato je n. pr. – tuži se zadnji bosanski kralj Stjepan Tomašević – da su Turci mamili bosanske seljake na svoju stranu obećavajući im znatne socijalne olakšice, stvar koja se turskim dolaskom nije ispunila.

Na jednom mjestu spominje Jorga¹ kako su se stanovnici Balkana nakon turske invazije znatno promijenili u svom načinu mišljenja i osjećanja prošavši kroz retortu orijentalne civilizacije. Thallóczy shvaća turski državni ustav kao smjesu začudne društvene jednakosti i despotizma. Svi su Turci jednaki pred zakonom. I najsiromašniji musliman može postati velikim vezirrom. Kod toga ne odlučuje ni njegovo podrijetlo ni rođenje ni jezik, već sreća, sposobnost i vještina pojedinaca. Što više, nije u to doba bilo ni prezimena,

¹ *Histoire de l'Empire othomane*, p. ---

ni obiteljskih imena, koja bi bila nosiocem tradicije u naraštajima: svuda gdje je god Turčin došao kao osvajač, morale su nestati stare institucije, morali su stari zakoni i obveze izgubiti svoju vrijednost; nekada moćni gospodar jednako kao i njegov siromašni kmet, našli su se odjednom u jednakom položaju. Samo u Bosni, gdje je većina staroga plemstva prigrlila islam, te se dušom i tijelom predala sultanu u službu, ostale su stare plemićke povlastice jednim dijelom ne-taknute.² Bilo je potrebno da ovo barem s nekoliko riječi spomenemo. Bez toga nije moguće razumjeti razvoj prilika u Bosni u njezinom zadnjem razdoblju pred austrijsku okupaciju.

Dva moćna stupa, na kojima je stajalo tursko carstvo u naponu svoje snage, bili su jenjičarski i timarski sistem, oba izričito vojničkog karaktera. Već u XVIII. vijeku dospjela su oba ova sistema u tešku krizu.

Jenjičarska vojska³ sačinjavala je elitni dio turskih četa, stajala pod željeznom disciplinom i bila rekrutirana od dječaka kršćanskih roditelja. Ovi su, ne poznajući ni oca ni majke ni roda ni podrijetla, živjeli isključivo za slavu i napredak sultanove države. Kasnije se jenjičari sve više popunjuju iz redova njihovih vlastitih sinova, ali i iz odličnih muslimanskih obitelji, osobito stambulskih, koji nisu znali što da počnu sa svojim raskalašenim i besposlenim sinovima. Njima nije bilo ni na kraj pameti da svoju djecu podvrgnu tvrdom zaptu ovih udarnih turskih četa, nego isključivo da im otvore put do časti i vlasti, do koje su toliki jenjičarski age izvanrednim zaslugama i sposobnošću nekada bili doprli. Tim istim se moral i disciplina jenjičarskih jedinica počela rušiti, dok konačno te nekad sjajne čete nisu postale običnim raspuštenim i politiziranim pretorijancima. Jedan stup carstva bio je truo i carstvo se moglo spasiti samo temeljitom reformom odnosno amputacijom ovog svog bolesnog uda.

Ništa bolje nije bilo ni sa timarskim sistemom. Ovaj praturški vojnički sustav osiguravao je sultanu u svaki čas dovoljnu vojničku snagu, a ujedno rješavao na vrlo jednostavan način i drugo jedno bitno pitanje države: ubiranje poreza u carstvu. Korisnici turskih lenskih dobara, timara i zizameta s vremenom su prigrabili ta dobra i učinili ih nasljednim, što je bitno protivno duhu samog sistema. Cijeli sistem došao je u krizu. Carstvo je dobivalo sve manje i sve slabijih vojnika. Porezni sistem ulazi također u krizu. Uvukao se i loši običaj da bi carske lale, miljenici dvora, počeli dobivati timare namjesto mirovine, te tim istim stubokom rušili timarsku instituciju, koja je bila tu da daje državi vojnike a ne miljenicima penzije. Tako je i timarski sistem bio potreban temeljite reforme, ako je država htjela od njega imati bilo kakove koristi.

Uz krizu spomenutih dvaju sistema biju tursko carstvo i mnoga druga zla. Državna uprava je u raspadu. Porezni sistem bio je ne samo nepravedan i korumpiran, nego i velikim dijelom neefikasan uslijed iltizma, davanja poreza u

² „Geschichte Bosniens“, 235, u: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Wien 1901.

³ Jeni ceri, nove čete. Institucijom adžemi oglana („nemuslimanskih sinova“) doprinosili su kršćani Osmanlijskom carstvu svoj danak u krvi, dok su ostali kršćani imali plaćati uime oslobođenja od vojne dužnosti harač, po dukat na odraslu mušku glavu (vidi kod PRELOGA, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Sarajevo, bez oznake godine, 47-49, ili kod dr. Čire TRUHELKE, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911, 181-182).

zakup. Narod je morao plaćati vrlo teške, upravo nepodnosive namete, ne kako ih je zakon propisivao, nego kako su to zakupnici iziskivali i uz pomoć upravnih činovnika nesmiljeno utjerivali, s kojima su, dakako, dobit dijelili. U carsku haznu (blagajnu) tekao je tek malen dio ubranih poreza.

Uz poznatu toleranciju turskih državnih vlasti prema podložnim kršćanima, „krštenoj raji“ i njihovom bogoslužju, vladala je na drugoj strani bitna nejednakost kršćanskog stanovništva s vladajućim turskim elementom, pod kojim se nisu razumijevali samo pravi Turci, ljudi turskog jezika i plemena, nego i svi muslimani uopće, koji su prihvatili „tursku“ vjeru i tako postali jedinim državotvornim narodom, „turcima“. Dok je takav položaj kršćana u turskom carstvu bio u prva vremena nakon osvajanja razumljiv i bez velikog psihološkog otpora prihvaćen od kršćanskih masa, koje su bile zadovoljne što im je osvajač ostavio njihovu djedovsku vjeru, dotle se tokom stoljeća situacija s temelja promijenila. To se dogodilo najviše pod uplivom prilika u slobodnim kršćanskim zemljama, a još više svjesnom propagandom i političkim radom tih zemalja među turskim podanicima. Raja se više nije mogla pomiriti sa svojim drugo- i trećerazrednim položajem u državi i nejednakošću pred sultanovim zakonom. Strane evropske države sve su odlučnije pritiskivale na tada nemoćnu tursku državu da kršćanske podanike izjednači s onim muslimanskim, stvar koja u punom opsegu u jednoj vjerski obilježenoj državi i sa jednom vjerom kao državnom, nije ni principijelno moguća. Carske reforme nastojale su olakšati položaj kršćanske raje i barem donekle ga izjednačiti s položajem državotvornog „turskog“ naroda, što je tek djelomično, i to više na papiru nego u stvari, uspijevalo. Raja je postajala sve radikalnija i nalazila pravo rješenje svog položaja tek u otkidanju svoje zemlje od Turskog carstva. Probudene nacionalne ideje, obično potpirivane od raznih zainteresiranih država, išle su ravno u revolucije, kojim oslabljena Turska već nije bila u stanju pružiti pravog otpora.

Nije ovdje moguće niti letimično dati pregled svih onih nevolja koje su ujedinjenim silama podgrizale korijenje tog nekad najmoćnijeg carstva, koje se prostiralo od Alžira, Jemena i Perzije do duboko u Ukrajinu i do vrata carskoga Beča. To multinacionalno carstvo, pred kojim je nekad drhtala Evropa, pretvorilo se u velikog bolesnika na Bosporu. Jedna se pokrajina za drugom gubila, a u preostalim nered i korupcija, često puta praćeni ustancima i krvoprolićima, otimala sve većeg maha. Austrijski internuncij u Carigradu više puta izvješćuje, kako je sultanov režim izgubio svaku moć, pa čak i pouzdanje u samoga sebe.⁴

⁴ Internuncij barun Prokesch piše ministru von Rechbergu 25. 5. 1859. br. 59: „Turska nije nikakva sila i turska vlada ne predstavlja već dulje vremena nikakvu snagu.“ U istom pismu nastavlja austrijski poslanik svoje razmatranje o nemoći Osmanlija usljed vanjsko-političkih događaja, dok nutarnjo-političke, koji nisu bili ništa manje žalosni, pušta po strani. „Porta je pala u resignaciju, u kojoj i danas leži“ pa je kod nje „nestalo i svakog pouzdanja u vanjske, prijateljske sile kao i u samu sebe.“ „Turska je na rubu ponora“, javlja austrijski poslanik Ludolf (Türkei, Berichte, 3. 8. 1860.). Tište je ogromni državni dugovi, državne su blagajne prazne, a uime pokrića zajmova evropskim državama morala je Turska dati u zakup državne carine. Uza sve to osjeća se goruća potreba za novim zajmovima. – Barun von Prokesch javlja u Beč 24. 8. iste godine da je plaća vojsci u zaostatku već 18 mjeseci. *Eventualno: izvješće francuskog poslanika Lavaletta o otrovanom zraku harema (njem. citat), N° 69 – 29. 6. 1860.*

Sjaj turskog oružja već je odavno bio izbljedio. Nakon Kara-Mustafina poraza pod Bečom (1683) nije se zapravo tursko carstvo nikada više oporavilo. U 19. stoljeću, u prvom redu uslijed prodiranja Rusa na Balkan i neprekinutog niza njihovih pobjeda, došlo je carstvo u neposrednu pogibao da izgubi i sami Carigrad kao i oba morskata tjesnaca Bospor i Dardanele, a dakako i cijeli Balkan te bude potisnuto u Malu Aziju, iz koje je pobjedonosnim naletom petsto godina ranije bilo i izašlo. Tim istim bi Turska iz reda velesila i mnogonarodnih država bila potisnuta na stepen jedne manje važne azijske i jednonarodne zemlje. Samo neslozi evropskih država, koje se nisu znale složiti kako da podijele bogatu tursku baštinu, ima se zahvaliti da veliki bolesnik na Bosporu nije umro, te se uza svu svoju slabost ipak održao i u samoj Evropi.

Najbolji sinovi Turske, njezini pravi rodoljubi, i te kako su osjećali duboku krizu egzistencije koju Turska prolazi kao i smrtnu opasnost u kojoj ona živi. Oni su znali da se carstvo može spasiti samo dubokim reformama u državi i novim duhom. Kada su oni došli na najveća mjesta državne uprave, nalik na doista velikog Velikog vezira Rešid-pašu, i kada je svijest o opasnosti i odluka za reformama zahvatila i samog sultana, započelo je razdoblje krupnih reformi turske uprave. Ponajprije je dokinut jeničarski sistem i buntovni jeničari u samoj carskoj prijestolnici sasječeni (1826), a kasnije i u pokrajini. Željeznom rukom, skidajući glave, Bosnu nastoje upokoriti carski namjesnici Dželaludin-paša (od 1820-1821) i Abdurahman-paša (1826-1828), koji u Bosni uništi jeničare.

Kasnije dolazi do reforme i timarskog sistema. Timari se ukidaju i spahije kao kičma turske vojske nestaju. Država s jedne strane uvodi redovitu vojsku, „mualem iskenč“ (izvježbanu ruku), a s druge strane preuzima sama ubiranje poreza u svoje ruke, a ne više putem spahija.

Najkrupnije reforme pod sultanom Abdul Madžidom (1839-1861), zapravo su djelo prosvijetljenog velikog vezira Rešid-paše, rodod Čerkeza, proglašene su sa dva sultanova „hata“, najviše carske odredbe ili ukaza. Prvi od njih, Hatišerif od Gülhane (1839) tura Rešid-paša u ruke istom 16-godišnjem sultanu na potpis. Njim se obećaje načelna jednakost sultanovih podanika bez obzira na vjeru i sigurnost života, časti i imanja te novačenje u redovitu vojsku i opće plaćanje potreba prema veličini imanja – ukoliko je to u državi s jednom državnom vjerom uopće moguće, a zatim provodi temeljita reforma cijele državne uprave, konkretnizirana i pobliže razjašnjena u popratnom aktu, t. zv. Tanzimatu (tanzimati hairije, spasonosne odredbe).

Nakon sretno svršenog krinskog rata izdaje Abdul Medžid i drugu svoju veliku reformnu odredbu Hatihumajum (1856), koja mu je bila potrebna da može svijetla obraza nastupiti pred pariškom mirovnom konferencijom. Kao i u ranijem hatišerifu naglašena je ravnopravnost pripadnika raznih vjera, zabranjeno presizanje pojedinih konfesija kao i uvredljivi izrazi *daur* i *ćafir* za kršćane te *čifut* za Židove. Nitko se ne smije siliti na promjenu vjere. Svatko bez razlike vjeroispovijesti može biti od sultana pozvan u civilnu službu, ali i u vojsku novačenjem, jer su izjednačeni u nošenju tereta za državu.

Provođenje obiju najviših carskih odredaba proživjelo je velike i teš-

ke peripetije i naišlo na težak otpor u konzervativnim muslimanskim krugovima. Na poseban način Bosna ih je bila loše primila. Na mnogo mjesta u Turskoj, osobito u Bosni, uz rijetke iznimke, konzervativni elementi smatrali su carske reforme zapravo djelom evropskih sila, koje su na taj način htjele da iznutra razruju tursko carstvo i naškode njegovim islamskim temeljima. Nije samo priča Ive Andrića, nego i kruta stvarnost onaj odgovor Bosne „đaur sultanu“, koji reformama zapravo ruši islam i izručuje Bosnu i muslimane kršćanskim vlastima.

Čitavi niz ustanaka prije i posebno poslije carskih reformi karakterizira 19. vijek turske vlasti na Balkanu. Glasoviti buntovnici Osman Pasvanoglu u Vidinu i Alipaša Tepeleni u Janini ponašaju se kao gotovo neovisni vladari. Preko pedeset drugih ustanaka muslimanskog elementa na Balkanu ispunjava periodu carskih reformi. U više slučajeva, ne samo u ona prva dva gore navedena, ne može sultan oružjem skršiti ustanka, te je prisiljen na pregovore i na popuštanje. Možda vrhunac nezadovoljstva pokazuje Bosna, gdje su u prvoj polovini XIX. vijeka muslimanski ustanci protiv sultana i centralne vlasti daleko mnogobrojniji i teži, a možda i krvaviji, nego ustanci kršćanske raje.

Ovom zgodom potrebno je posebno naglasiti izniman položaj Bosne u turskom carstvu. Taj položaj bio je zapravo i od samog početka prelazom plemstva i širokih narodnih masa na islam. Mnogobrojni Bošnjaci popeli su se u carstvu do najviših časti, pa i do samoga velikog vezirstva. Brojni carski fermani stereotipno ponavljaju riječi najvišeg priznanja Bosni te njezinoj tvrdoći u vjeri i visokim zaslugama za carstvo.⁵ U to vrijeme imala je Bosna, odnosno njezin muslimanski elemenat, vrlo mnogo koristi od sultana i Carigrada.

Međutim se prilike počеше s temelja mijenjati. Bečkim ratom (1683-1699) postaje Bosna skrajnjom periferijom carstva na čijim se granicama vode skoro neprestani ratovi i četovanja. Da Bosna nije već tokom 18. vijeka bila osvojena, ima se zahvaliti skoro isključivo junačkom otporu bosanskih muslimana. U dva velika rata, pod Banja Lukom 1737. i kasnije u t. zv. Dubičkom (1787-91) razbija bosanski paša s bosanskom vojskom nadmoćne austrijske čete. U isti čas, kao i prije i poslije tog vremena, bosanske spahije bore se u Perziji i „pod Ozijom“ (Azovom na ušću Dona) protiv sultanovih neprijatelja. Od 15.200 bosanskih boraca vraća se kući jedva njih 500 živih.⁶ Razumljivo je da se u narodu rađa mišljenje, kako zapravo Bosna pomaže

⁵ „Bosna je najveća i najznatnija pokrajina u mom carstvu. Njezino se stanovništvo uvijek isticalo, od oca na sina, svojom nepokolebljivošću u vjeri te svojom vjernom privrženosti i junaštvom u svetom ratu. I zato ono treba biti odlikovano pred svim ostalim mojim podanicima...“ (THALLOCY, *spom. djelo*, 263).

⁶ U mazharu što ga Bošnjaci šalju sultanu nakon pobjede nad Hildburghausenom pod Banja Lukom 1737. navodi se da se je od 5200 bosanskih vojnika iz rata protiv Perzije i od 10.000 spahija i nefera (običnih vojnika) ispod Ozije vratilo u Bosnu tek 500 nefera (Kreševljaković, *Bitka pod Banjom Lukom*, 18). Slično govori i Lašvaninov *Ljetopis*: „Odoše zdravo i kad se vratiše, verlo ih malo zajedno dojde i to bolesno i razbijeno...“, PRELOG, *sp. dj.*, I, 122.

sultana, a ne sultan Bosnu, kako Bosna nema koristi od Carigrada, nego manje-više samo štetu, koja se u ovom našem razdoblju pojavila u obliku nekih sumnjivih i vjeri škodljivih reformi. U ovom razdoblju svijest osamostaljenja Bosne i njezine što veće neovisnosti o Carigradu u neprestanom je porastu. Doduše, carski vezir sjedi u Travniku, ali Bosnom upravlja „vijeće ajana“, koje vezir saziva uz Ramazan i po čijim se odlukama on i ravna. Kapetani pograničnih mjesta prisvajaju si naslov „bega“. Oni upravljaju svojim kotarom (nahija), zapovijedaju vojskom, brane svoj kraj i ostavljaju svoju čast svojem sinu. Kapetanska čast postaje nasljedna, a moć kapetana mnogo ojačava.

Autonomistične tendencije bosanske vlastele zadaju sve veće brige Visokoj Porti. Kad se je opće nezadovoljstvo Bosne i mržnja na tuđinca, Osmanliju, izrodila u opći ustanak pod Husein-kapetanom Gradaševićem, vitezom od Bosne, shvatila je Porta svu ozbiljnost položaja u Bosni. Nakon skršenog ustanka, koji je htio učiniti Bosnu samostalnom i tek nominalno ovisnom o sultanu – nešto slično kao Srbija pod Milošem Obrenovićem – nastojala je Turska likvidirati te opasne bosanske težnje. Njihovo konačno uništenje proveo je istom Omer-paša Latas, ugušivši krvavo ustanke u Posavini, Hercegovini i Krajini 1850.-51. i posjekavši mnoštvo bosanskih nezadovoljnika. Otpor je bio tek privremeno skršen, ali nipošto u korijenu uništen. Omer-pašine reforme Bosna je primila s prigušenim bijesom, a krvoproliće ovog glasovitog renegata nije nikada zaboravila.

Nakon proglašenja carskih reformi 1839. nastoji sultan ne samo putem redovitih svojih namjesnika, nego još više putem izvanrednih povjerenika provesti u Bosni Tanzimat. Osim čestog sukoba nadležnosti između Portinih povjerenika i bosanskog vezira te vojničkog zapovjednika ističe von Rössler⁷ s punim pravom još jednu osnovnu manu, radi koje njihova nastojanja nisu mogla uspjeti: oni su pokušavali pomoći raji, a da pri tom ni najmanje ne dodirnu stara feudalna prava. A to je upravo postao *conditio sine qua non* svake uspješne reforme... Bezi podjaruju fanatizam svojih istovjernika u svoje privatne svrhe i nastoje ga onda iskoristiti protiv kmeta, raje. – Upravo istu misao iznosi 80 godina kasnije Veselin Masleša raspravljajući o bosanskim agrarno-socijalnim problemima⁸ i ne znajući za pisanje starog austrijskog i njemu nesimpatičnog konzula.

Previše bi uzelo prostora da potanko pratimo tvrdokorna nastojanja Porte oko reformi u poreznom i upravnom sistemu, oko uvođenja nešto ublaženog agrarnog sistema, oko jednakosti kršćana sa muslimanima pred zakonom i u stvarnom životu. Imamo dojam da se je Porta ozbiljno trudila da obnovi zemlju i olakša narodu državne terete, posebno njezinom kršćanskom dijelu. Međutim još većom sigurnošću možemo kazati da te reforme, barem u Bosni, bitno nijesu uspjele. Svaki novi pokušaj bio je prihvaćen od vladajućeg sloja u Bosni tek u toliko, u koliko je njima donosio opipljive koristi. Sve drugo što je išlo na teret vladajuće kaste, bilo je odbačeno. Raja redovito nije dobivala nikakvih ili skoro nikakvih olakšica, a imala je snositi brojne nove

⁷ Konz. izvj. Sar., br. 44 – 5. 8. 1858.

⁸ *Sabrana djela*, II, Sarajevo, 1954, u raspravi „Muslimansko pitanje“, p. 153-154.

terete, koje su reforme sa sobom donosile. Na taj način, namjesto poboljšanja prilika, one su se zapravo samo pogoršavale. Mnogobrojne zloporabe bile su reformama uzakonjene i raja je bila gonjena u čisti očaj.

Nekoliko primjera moglo bi nam jasno pokazati naše izvode. Konzul Soretić piše devet godina nakon Tahir-pašine reforme agrarnih odnosa, kojom su bile dokinute prisilne rabote kmeta zemljoposjedniku (beglučenje ili, u Srbiji, kuluk) i namjesto toga uvedeno davanje trećine mjesto dotadašnje devetine svega prihoda (1848), kako seljaci llove kod Prnjavora i dalje 60 dana na godinu besplatno rade begu, a ipak moraju plaćati trećinu.⁹

Slično tako bilo je i sa ukidanjem spahijskog sistema. Narod nije više imao plaćati poreze spahiji nego direktno državi. Da toliki ljudi, spahije, ne bi ostali lišeni svih svojih prihoda, određuje sultan da oni i dalje privremeno ubiru poreze, koje plaćaju kmeti i čifčije, ali tek polovinu tih poreza mogu za sebe upotrijebiti kao penziju. To je značilo da njihovi sinovi neće dalje imati nikakvih prihoda od bivšega timara ili zijameta. Međutim spahije ne htjedoše prepолоviti svoje prihode, nego ono što su imali dati caru kao porez nametnu kao novi namet kmetima, a sami ostanu kod svojih starih prihoda. Jednim udarcem jadni kmeti dobiše 50% veća podavanja nego prije, ukoliko se samovolja zadovoljila samo s tako malim povišenjem nameta.

Prateći reforme poreznog sistema u Turskoj nerijetko nailazimo na upravo očajne slučajeve. Više od 25 godina nakon proglašenja Hatišerifa događaju se u Bosni nepojmljive stvari. Natporučnik Jovanović, privremeni upravitelj generalnog konzulata za Bosnu u Sarajevu, javlja ministru grofu Manadorf-Pouilliju o „nečovječnom i posve samovoljnom“ postupku mjesnih turskih vlasti u Bijeljini. Utjerivaju se zaostali porezi, narodu otima i prodaje stoka, odijelo i zadnje zrno žita. Utjerivači poreza muče narod i prijete da će mu i djecu prodati za stare dugove. Zaptije prebijaju seljake pri ubranju poreza. Već je pobjeglo 400 do 500 obitelji preko granice, a i drugi govore da će bježati. Turske vlasti, misli Jovanović, same pomažu to bježanje, da bi mogle već kultivirano zemljište i kuće predati čerkeskim doseljenicima koji su pobjegli ispred Rusa sa Kavkaza.¹⁰

Tako su porezne reforme ostale dobrim dijelom tek mrtvo slovo. Ono što je središnja vlast u Carigradu htjela provesti na korist najbjeđnijih narodnih slojeva, bili oni kršćanski kmeti ili seoska muslimanska sirotinjska t. zv. „turska fukara“, kao i muslimanski kmetovi, kojih je uvijek ponešto bilo u Bosni, zapriječili su domaći mogućnici. Nije to uvijek bilo samo radi osobne koristi. Bilo je to i radi načelnog otpora protiv reformi, protiv omraženog „Turkuše“, za stara bosanska prava koja Porta gazi. Jednom zgodom piše Giorgi¹¹ da nezadovoljstvo „Turaka“ malo zaostaje za nezadovoljstvom raje i radi neuspjeha u Crnoj Gori i radi novih, teških poreza. A njegov konzularni agent u Tuzli Omcikus javlja mu u Sarajevo (29. 3. 1861) da „mržnja na

⁹ Konz. izvj. Sar., br. 25B – 10. 6. 1857.

¹⁰ Konz. izvj. Sar., Res. br. 80 – 10. 4. 1865.

¹¹ Konz. izvj. Sar., br... - 22. 3. 1861.

Osmanlije (kod domaćih muslimana) može postati jačom polugom otpora nego i kod same raje.¹² Tako Bosna nije imala koristi od carskih reformi, a Giorgi konstatira posvemašnji neuspjeh, „punu mizeriju“, kako on veli, sultanovih reformi. Međutim ipak tomu nije bilo posve tako.

Naime, usprkos činjenici da su Portine reforme bile donijele privremeno pogoršanje prilika u Bosni namjesto poboljšice, što se često i inače događa u jednom prelaznom stanju, te nekoliko ustanaka u zemlji, moramo ipak ustanoviti da su one s vremenom donosile i pozitivne plodove. Čim vrijeme više prolazi, smanjuju se i tužbe brojem i težinom na one zloporabe koje su reformnim zakonima imale biti iskorijenjene. Tipičan primjer za to predstavlja „Saferska odredba“ iz 1859. (od 14. safera 1276, tj. 12. 9. 1859)¹³ kojom je sultan nastojao urediti agrarne odnošaje u Bosni. Iako je odredba bila donesena na temelju zaključaka jedne delegacije bosanskih zemljoposjednika i kmetova, pozvanih u Carigrad, od kojih su muslimanski članovi predstavljali cvijet Bosne po svome ugledu i pameti, a predstavnici kršćanske raje tek neuke ljude i dijelom beskičmene slugane turske vlasti, koje zapravo nije nitko birao nego ih je vlast naprosto imenovala, iako su njom uzakonjena po koja stara bezakonja, ipak je Saferska odredba značila korak naprijed mišenju i uređenju agrarnih prilika. Slično tako može se reći i za izvjesne druge reformne odredbe, makar da ni kasnije nije manjkalo zloporaba i nepravdi, koje su izazivale bijes naroda i daljnje pobune. Reforme su apsolutno došle prekasno i ostale u ondašnjim kritičnim prilikama bez pravog učinka. Pola vijeka ranije one bi bile donijele svoje plodove i možda dale posve drugi pravac toku bosanske povijesti.

Izvjesnu sličnost s reformama na drugim poljima pokazuju i one na polju preustrojstva vojske. Sultan na svaki način zapovijeda da se mjesto doknutih jenjičara i spahija uvede i u Bosnu redovita vojska, jednako obučena, oboružana i izvježbana. Ta se sastoji od nizama i redifa, djelatnih i pričuvnih jedinica. I zato odmah nakon sloma Husein-kapetanova ustanka vrše se u Bosni popisi ljudi za redovitu vojsku (1833). Da reforme budu lakše primljene, imali su biti ustrojani tek redifski tabori (pričuvne bojne), koje su mogle služiti tek u granicama Bosne. Ipak punih 17 godina od svega nije bilo ništa i tek odlučni Omer-paša pristupa revidiranju popisa i dizanju prvih redovitih bosanskih četa. Trebalo je dići na noge 4 alaja (pukovnije). Njegovim odlaskom odmah stvar zaspje i kasnije se opet mučno i pospano provodi. Čini nam se da reforme carskog askera u Bosni koracaju po onom istom nemogućem taktu sevdalinki, po kojem su koracale i prve novačke jedinice za Omer-paše u Sarajevu. Kasnije austrijski konzuli konstatiraju kao za utjehu da se osjeća „umanjivanje otpora“ u narodu proti redovitoj vojsci. Bošnjaci, već po svom naslijeđenom prkosu prema Stambulu, ali i radi brige da sultan ne će Bosnu braniti nego ona samu sebe, ne žele u redovitu vojsku, koja može biti premje-

¹² Kao gore, 6. 4. 1861.

¹³ Saferska naredba (od 14. safera 1276 – 12. 9. 1859) pročitana u Velikom medžlisu u Sarajevu 5. 11. 1859. (N° 41 – 9. 11. 1859).

štena daleko iz Bosne, nego rađe daju svoje sinove u bašibozučke odrede.¹⁴ Bili su to dobrovoljci, slabo oružani i hranjeni, a još gore plaćeni, hrabri i spremni poginuti, ali neizvježbani i loše vođeni. Od njih zemlja nije imala prave koristi, iako su ginuli u masi, ali zato stalnu štetu, jer su na svojim bojnim pohodima nemilo pljačkali, pošto nisu primali stalne hrane ni plaće. I zato ih konzularna izvješća nazivaju „stalnom mukom zemlje“ (eine ständige Landesplag; eine stereotyp gewordene Landesplag).¹⁵ Što se tiče poziva kršćanima u vojsku, turci su bili protiv da raja dobije oružje, a kršćani jer se ne vole tući za sultana. Ali sve je to ionako ostalo samo na papiru.

Tokom vremena i ustrajnim nastojanjem turskih vlasti počese se Bošnjaci polagano, pa makar i neredovito odazivati pozivu u jedinice redovite vojske. Isprva oni odlaze u redife, kasnije i u nizame. U istim jedinicama služe u Bosni, posebno na buntovnoj granici Crne Gore i odredi pravih Turaka, Anadolaca. Bilo bi zahvalno napisati posebnu studiju o cijelom ovom problemu. Međutim daleko veći broj domaćih muslimana služi i dalje u neredovitim četama, bašibozucima. Bašibozučki odredi, koji su imali svoje stalne zapovjednike i svoju organizaciju, iako su bivali pozivani pod oružje tek od zgrade do zgrade, bili su bezuvjetna kičma bosanskih ustaša protiv austrijske okupacije, stvar koja se obično zaboravlja. Ali i bosanski nizami pridružili su se do zadnjega Hadži Lojinom pokretu otkazavši poslušnost Turskoj. Krvavi događaji u Mostaru 1878. – ubojstvo mostarskog muftije Karabega, hercegovačkog mutesarifa Mustafa-paše kao najvišega predstavnika vlasti i njegova zeta Rifat-bega – djelo je pobunjenog bataljona travničkih nizama.¹⁶

U okviru sultanovih reformi bila je možda najdublja i najteža ona koja je išla za preobražajem jedne starinske, vjerske, islamske države u modernu državnu tvorevinu. Mjesto dosadašnje nejednakosti građana raznih vjera pred zakonom i u životu trebala je reformirana Turska dati jednaka prava svim podanicima, nemuslimanima kao i muslimanima. Iza te reforme, dakako, stajale su evropske velesile. Kad je 1860. došlo do pokolja kršćanskih Maronita na Libanonu kao i do brze vojničke intervencije kršćanskih sila, sultan Abdul Medžid osuđuje krvoprolića i obećaje rješenje u skladu s „milosrdnim namjerama sultana i osjećajima svih poštenih muslimana“¹⁷ te oštro kažnjava krivce.

Uzakonjena ravnopravnost svih vjera u Osmanlijskom carstvu ide sporo i uz velike poteškoće, a njezino provođenje u praksi još sporije i teže. U oba spomenuta carska „hata“ se sultan usudio dirnuti u postojeći pravosudni sistem. Taj više nego ikoja druga grana državnoga života bio je povezan s vjerom i Šerijatom. Nebrojena konzularna izvješća govore neprestano o osnov-

14 Baš znači glavu, a bozuk pokvarenu, nesređenu. Misli se po svoj prilici: nesređena, loše vođena vojska. [*Bilješka naknadno prekrížena!*]

15 Konz. izvj. Sarajevo, br. 4 - ... 1857. [*Bilješka naknadno prekrížena!*] [*Dodano: Na drugom mjestu, u „Carskim namjesnicima“.*]

16 KREŠEVLJAKOVIĆ, *Sarajevo – doba okupacije 1878*, Sarajevo, 1937, p. --

17 Berichte, Türkei, 1860, vol. 71, f. 391, pismo grofa Ludolfa ministru Richtersu od 1. 8. 1860.

noj nepravdi, iz koje izvire tolike druge: kršćanin nije mogao biti svjedokom na sudu u parnici protiv muslimana. Vrlo rijetko i iznimno pojedini napredni turski predstavnici ipak dopuštaju gdje kada i spomenuta kršćanska svjedočanstva.

Kad je umro Abdul Medžid 25. lipnja 1861, javlja konzul Giorgi¹⁸ da su tu vijest bosanski valija i tursko činovništvo primili „s podrugljivim cinizmom“, a domaći muslimani nikako ne taje svoju nadu da će reforme biti pokopane i da će se sve povratiti na staro.

Nama ostaje nejasno, čemu se je turska Bosna u to vrijeme uopće nadala. Stanje je u zemlji do skrajnosti teško. Bosanski muslimani stajali su u latentnom ali i oštrom sukobu s Portom. Carske reforme jedva su imale pristaša među bosanskim ajanima. Zemljoposjednici bili su u neprestanom i nepomirljivom sudaru s kmetima, zapravo s kršćanskom rajom. Agrarni sukob, njihovom vještinom, poprimio je oblike vjerskoga sukoba. Jednako tako postojao je dubok jaz između obje kršćanske crkve, pravoslavnom i katoličkom, makar da su bile obje u sličnom, inferiornom položaju prema vladajućem islamu. Bilo je prošlo vrijeme kad je pravoslavlje uživalo u turskom carstvu mnogo veća prava nego katolicizam. Veliki dio pripadnika Istočne crkve doveden je u pogranične predjele Bosne iz „vojničkih i financijskih razloga“, kako veli Skarić.¹⁹ Čak i prkosno Kočićovo Zmijanje, jedan od glavnih centara srpskog otpora prema Turcima, dobilo je i svoje ime i svoje značenje odatle što su novi doseljenici, pravoslavne vjere, bili neredoviti turski vojnici na hrvatskoj granici. To se jasno vidi iz njihovih privilegija i borbe za njihovo očuvanje, vođene čak do sultana.²⁰ Istom nastupom Rusije na Balkanu, uz koju svojim simpatijama i kasnije aktivnom suradnjom, stoje pravoslavni Slaveni, postaju i oni nesigurnim elementom u carstvu, kako su to katolici od početka bili. Razdor između obje kršćanske konfesije, koji je stoljećima vladao i koji je bosanske franjevece gonio na ogorčenje tužbe protiv pravoslavnih nego protiv samih Turaka, nije ni u 19. stoljeću prestao.²¹ Austrijski konzuli od

18 Konz. izvj. Sarajevo, 1861, br... - 29. 6. 1861.

19 *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1918, 219, 226.

20 V. POPOVIĆ, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida 1839-1861*, Srp. Akademija nauka, posebno izdanje Odel. društvenih nauka, sv. 59, 24., Beograd, 1949.

21 O odnošaju katolicizma i ortodoksije u Bosni za turske vlade Thallóczy duhovito primjećuje: „Katolicizam sa svojim latinskim bio im je (pravoslavcima) jednako mrzak kao i muslimanstvo sa njegovim arapskim Koranom... Njihova tradicionalna privrženost vjeri ima svoj korijen manje u vjerskoj vjernosti nego u tvrdokornom držanju starih običaja, a dijelom i u tome što su oni smatrali islamsku vjersku nauku ne toliko vjerskim pravilima koliko novom strujom, koja sa sobom nosi tuđe običaje... (Ni pod teškim turskim pritiskom) oba kršćanska smjera nisu mogla doći do sloge. Među njima je vladala neugašena mržnja. Franjevci se tuže na 'raskolnike' mnogo oštrijim riječima nego na same Turke, a i pravoslavci pretpostavljaju nevjernike (misli Turčina) 'himbenom Latinu'. Objе struje međusobno se optužuju radi himbenosti i lukavštine i obje imaju u ono vrijeme pravo.“ Vidi također kod DRAGANOVIĆA, *Massenübertritte von Katholiken zur serbischen „Orthodoxie“ im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Rim 1937, 62-71.

Atanaskovića pa dalje često puta ističu da napetost između katolika i pravoslavnih nije se smanjila nego naprotiv povećala.²²

Ako imamo pred očima sve te nutarnje razdore među pojedinim konfesijama u Bosni, a zatim bezbrojne osobne obiteljske i lokalne zadjevice u vodećem sloju bosanskih muslimana, koje skoro nikada nisu dopustile u Bosni ili, još točnije, Bosni i Hercegovini, doći do zajedničkog napora i sloge, onda se u čudu pitamo, kakvom se je Bosna uspjehu u borbi s Portom i centralnom vlašću uopće mogla nadati. Nakon neuspjeha godine 1861. u borbi s Crnogorcima i buntovnom hercegovačkom rajom krive Bošnjaci za svoje neuspjehe Carigrad i Turke zajedno s od njih poslanim pašama i redovitim vojskom. Oni misle da se prilike mogu srediti, ustanak ugušiti i Crna Gora baciti na koljena, ako se sve preda u ruke domaćim bašibozucima.²³ Čovjek se divi samopouzdanju, rodoljublju i pripravnosti ovih ljudi na sve žrtve. U isti čas ostaje preneražen njihovim totalnim nepoznavanjem prilika, krivom ocjenom položaja i zaslijepljenim fanatizmom. Bosna je već bila odavno izgubila povjerenje u sultana. Ona instinktivno osjeća da bi sultan mogao predati Bosnu strancu i da je Osmanlijama jako malo stalo do Bosne, kako se je to kasnije i pokazalo na Berlinskom kongresu. Javljaju se polagano glasovi koji slično zvuče kao kasnije oni za vrijeme Hadži Lojine krajine. Zadnji broj sarajevskog lista *Bosna* od 18. 7. 1878. u svom uvodniku piše: „Pravi su Bošnjaci govorili, da je Bosna njihov vetan (domovina) i da sultan može dati Stambul a ne Bosnu. I sve da sultan poručuje da je oni teslim učine (predaju) Austriji, oni to ne će uraditi.“²⁴

Uz dosadašnje poteškoće turske uprave u Bosni javlja se i jedna nova: pojava nacionalizma. Izvan Bosne ona se manifestira u srpskom ustanku a kasnije u grčkom i bugarskom. Prvi znaci nacionalnog otpora u muslimanskim masama javljaju se u albanskim pobunama kao i u pobuni Kurda 1843. i 1846. Bosna radi svoje konfesionalne podijeljenosti ne nalazi sličnog nacionalnog puta. Konzularna izvješća, na pr. Vasićevo iz 1860. govori o pomanjkanju nacionalne svijesti koja se izživljuje u obliku lokalnog patriotizma. Pravoslavni trgovci iz Travnika 1847. potpisuju predstavku u obranu čestitog kajmakama Šefki-bega, reformnog Turčina, kao „grkoslaveni“.²⁵ Huršid-paša 1853. izdaje zanimljivu i ponešto nejasnu naredbu, koju treba istom proučiti, protiv valjda pojave novih nacionalnih imena za održanje starih „milet“, ime koje se netočno prevodi sa nacijom, dok je u stvari tek organizirana vjerska zajednica. Tako n. pr. postoji „ermen-milet“, „latin-milet“ i „urum-milet“, gdje-kada „rum-milet“ što znači pravoslavne, koji spadaju „rumu“ t. j. novom Rimu ili Carigradu. Bugarskog ni albanskog mileta nema jer nema autokefalne bu-

22 Atanasković u pismu od 30. 10. 1850. br...

23 Konz. izvj. Sarajevo, br. 16 – 31. 3. 1860.

24 H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Sarajevo 1878*, 18.

25 Ćirilsko pismo od 10. 2. 1857. pravoslavne općine Travnik na čelu s popom Jovom i raznim gazdama (Josif Marković, Risto Fufić, Đorđe Gizdić i t. d.) kao i pismo travničkih katolika od 24. 2. i. g. pisano latinicom ovjerio je fra Grgo Martić u Sarajevu istoga dana. Oba pisma služe kao baza von Rösslerovu izvješću u Beč br. 241/57.

garske ili albanske crkve. „Srpski milet“ (sif-rmilet) dokumentarno postoji samo tako dugo, dok postoji Pečka patrijaršija. Kad ona nestaje, ostaju njezini pripadnici samo urumski milet ili „urumi“ („Grci“) po svojoj vjeri. Huršid-paša jednom kratkom odredbom nalaže da se u Bosni pravoslavci imaju zvati „urumima“ a pripadnici latinskog mileta katolicima.²⁶

Bilo bi posve na mjestu da se na temelju obilnog materijala, koji dijelom leži u bečkim arhivima, konačno prostudira razvoj nacionalne misli, bilo hrvatske bilo srpske u Bosni, u sve tri njezine konfesije. U nekoliko re-daka stvar se ovdje da samo natuknuti. Martić²⁷ ističe kako se srpska misao među bosanskim pravoslavcima počela snažno širiti tek u vrijeme Šerif Topal Osman-paše (1861-1868). Slično tako govori i Hrkalović.²⁸ Istina je da se srpsko ime više puta spominje i u dokumentima prije toga vremena. Austrijski konzuli, u koliko su po narodnosti Srbi, kao Atansković, Teodorović i drugi, smatraju prirodnom stvarju da pravoslavce u Bosni nazovu istim imenom kao i pravoslavne u Vojvodini, odakle oni potječu, t. j. Srbima. U isti čas ne pada im ni na kraj pameti da katolike u Bosni nazovu jednako tako kao katolike u Hrvatskoj ili Dalmaciji, t. j. Hrvatima. Hrvatska misao nije imala zaleđa i podrške u austrijskim konzulima u Bosni, bili oni Srbi ili ne. Za Austriju i kasnije Austro-Ugarsku Slaveni su u monarhiji predstavljali težak i nerješiv problem. Sličan slučaj bio je i sa vječno nezadovoljnim Hrvatima, koji neprestano traže sjedinjenje svojih nacionalnih pokrajina u jednu jedinicu, stvar koja je dovodila u pitanje i sam opstanak dualizma. Na drugoj strani nalazi srpska misao živu aktivnu političku, propagandističku, diplomatsku i finansijsku pomoć ne samo iz Beograda i na Cetinju nego također iz Petrograda. Prema tomu prodiranje i razvoj nacionalne misli hrvatske i srpske nalaze se u potpuno različitom položaju. Hrvati ne nalaze ni diplomatske ni političke ni finansijske pomoći. Njihov navodni zaštitnik Austrija čini sa svoje strane sve što može da hrvatska misao ne pređe granice na Savi i Dinari. Naprotiv mreža Garašaninovih agenata i dobro fundirane srpske propagande već sredinom 19. vijeka živo se osjeća u Bosni. U takvim disparatnim prilikama i u takovoj nejednakoj borbi začuđuje kako je hrvatska misao ipak obuhvatila, makar i nešto kasnije nego srpska, najšire mase bosanskih katolika te čim dalje tim više i muslimana. Možda bi jedino pravo tumačenje te pojave, usprkos znatnih poteškoća, bilo to da se odvio jedan prirodan proces koji je imao pravi prirodni temelj.

Posebno zanimljivo poglavlje bilo bi o nacionalnoj misli i njezinu razvoju među bosanskim muslimanima. Ne mislimo se ovdje u tu stvar upuštati; namjesto toga donosimo jedan prikaz iz pera generalnog konzula Teodorovića²⁹ prve faze onog procesa, koji je prirodno vodio prema nacionalnom buđenju ove skupine. Kod toga se opažaju subtilne ruske niti u bosanskoj politici, koje ipak nisu postigle svojeg cilja:

26 Konz. izvj. Sarajevo, br... - 1853.

27

28

29 Konz. izvj. Sarajevo, br. 98 - 10. 11. 1875.

Kako ja podržajem veze sa svim elementima bosanskog stanovništva, opazio sam izvjestan preokret među muslimanima koji se već osjećaju Slavenima i ovo svoje osjećanje počinju javno očitovati, dok su se dosada nazivali Turcima; oni su već počeli sumnjati u to da bi mogli još dalje uživati tursku zaštitu. Radi toga održavaju oni međusobne sastanke i dogovaraju se o svom budućem držanju a da još nisu došli ni do kakva rezultata, jer svaki od njih boji se radi međusobnog nepovjerenja da izrazi neko određeno mišljenje o tom. Muslimanski mladići nastoje da nauče „bosanski pisati“, odlični bezi dali su dalje razglasiti da im je zajamčeno da su predloženi za ruska odlikovanja. Njima se stavlja do znanja po dervišima koji kao redovnici-prosjaci primaju milostinju na ruskom konzulatu da Rusija ne pravi nikakve razlike među svojim podanicima muslimanske i kršćanske vjere nego se jednako brine za oboje; prema tomu ona nije nesklona ni bosanskim muslimanima, tim više što su ovi Slaveni kao i Rusi. – K tomu bi pokoji Bošnjak grko-istočnog obreda htio da vidi u bosanskim bezima buduću srpsku aristokraciju, koja uostalom nigdje ne postoji.

Mjesec i po dana kasnije vraća se Teodorović onim potajnim sastancima muslimanskih odličnika po gradovima; muslimani jasno vide nemoć Turske pa se međusobno „povjerljivo dogovaraju da se nipošto ne misle prignuti pred Srbijom ili Crnom Gorom, ali da se Austro-ugarskoj ili kojoj drugoj velesili ne mogu oduprijeti“. Govori se da su sastavili pismo na bečku vladu, u kojem se tuže na očajno stanje u zemlji, ali ga se nisu usudili potpisati. Naprotiv na širim sastancima, koji se javno drže, prevladao je fanatizam muslimanskih masa, koji se protive postavljanju kršćana za činovnike i ravnopravnosti nemuslimana s muslimanima. S tih sastanaka pisano je i Visokoj Porti i zamoljena pomoć da se „što prije ponovno uspostavi nadmoć muslimanska nad svim ostalim i kršćani budu prisiljeni na apsolutnu poslušnost.“³⁰

Spomenuli smo kako je u početku turske vlasti u evropskim zemljama došla do izražaja nadmoć ne samo njezina oružja, nego i turske politike, turskog upravnog i financijskog sustava. Turci su pokazali izvanredne darove u organizaciji svoje državne vlasti, u novoosvojenim pokrajinama.

Četiri stotine godina kasnije pokazuju oni upravo suprotnu sliku. Državni organizam je ostario, istrošio se, iznemogao; njegove važne pravne, vojničke i administrativne institucije pokazuju malokrvnost i padaju sve dublje. Državna uprava, ne zna se da li više na periferiji ili u centru, trpi od teške skleroze. Ne vidi se pravo kako se može od nje uopće izliječiti.

Nalazimo se u periodu krupnih reformi carstva. Već smo naglasili da je posljedica uvođenja reformi bila samo pogoršanje postojećih bolesnih prilika, barem u njihovom prelaznom razdoblju. Gledajući prilike u Bosni, u kojoj se nesustavno i mlitavo provode reforme uz teški otpor naroda, konzul von

³⁰ Kao gore, br. 114 – 23. 12. 1875.

Rössler³¹ dolazi na misao da Stambul uopće ne želi provesti reforme u Bosni da tim ne izazove konzervativne muslimane. Rösslerova sumnja ne će biti opravdana, jer su te reforme po njemu samom tek „Selbsterhaltungsmassnahmen“, dakle mjere potrebne da se uopće ostane na životu. Porta je međutim svjesna svoje nemoći kao i tvrdokornosti podanika pa se ograničuje tek na izvjesna područja i na ponavljanje starih odredaba namjesto da donosi nove i ide dalje.

Izvjesne mjere Porte imaju više simboličko nego praktično značenje. Dosta je sjetiti se ukidanja turbana i kavkova namjesto kojih je uveden fes. Slično tako institucija medžlisa od onoga velikog u Sarajevu (Takrir Medžlis) pa do šure, kotarskog vijeća. Namjesto da medžlisi donose važne zaključke i daju preporuke u krupnim pitanjima uprave, pokazuju se oni vrlo često sterilnim, ograničujući se na puko reprezentiranje i pozdravne adrese. Doduše, bilo je i protivnih slučajeva, ali u pravilu medžlisi u vrijeme reformi igraju tek beznačajnu ulogu. Školski primjer za to bio je sterilni medžlis iz godine 1871.³²

Već dugo vremena prije okupacije javljaju se pojedini dalekovidni i inteligentni ljudi koji shvaćaju svu tragiku razrovanih bosanskih prilika. Kad je u ljetu godine 1850. Atanasković proputovao Bosnom po nalogu kneza Metternicha, pohodio je i hercegovačkoga vezira Ali-pašu Rizvanbegovića. Tom mu je zgodom rekao razočarani Ali-paša u povjerenju da se tadašnje stanje u Bosni ne može dugo održati.³³ Uzdrman je stari poredak a nije zamijenjen nečim novim boljim. Reforme su samo pokušane a nisu provedene. Ako je vjerovati Atanaskovićevom izvješću primljenom iz Hercegovine,³⁴ Ali-paša ne ostaje samo kod te svoje misli nego je zloguko i dalje razvija. Malo mjeseci kasnije bio je mučki i ubijen.

Nezadovoljstvo u narodu, neuspjesi reformi, neizlječiva bolest turske uprave u raspadanju, pomanjkanje svakog efikasnog recepta za rješenje osnovnih pitanja zemlje, pobune na sve strane te miješanje stranih država dovele su dotle da bi Turska samo čudom bila mogla održati svoju vlast nad Bosnom, dakako u pretpostavci da su velevlasti sporazumne s takvim rješenjem. A to upravo nije bio slučaj. Bosna je dijelom svjesno, dijelom nesvjesno očekivala novog gospodara da donese zemlji konačni mir i riješi njezine nerješive probleme. Samo se pojedine grupe nisu slagale u tome, tko bi imao biti taj novi gospodar. A austrijski generalni konzul Vasić pripravlja duge liste najodličnijih bosanskih prvaka, najviše muslimanske vjere, koje predlaže caru u Beč za odlikovanje.³⁵ A ti su skoro bez iznimke već bili u duši priklo-njeni Austriji i iščekivali od nje izlaz iz bosanskog kaosa.

31 Kao gore, br. 41 – 9. 11. 1859.

32 Kao gore, konz. izvj. od 1. 7. i 29. 7. 1871.

33 V. POPOVIĆ, *Agrarno pitanje*, 61.

34 Konz. izvj. Sarajevo, br. 71a – 13. 2. 1851.

35 Kao gore, br. 102 – 20. 6. 1878.

(2)

Carski namjesnici

Istom Omer-paša Latas, vojnički zapovjednik Bosne i Hercegovine kao i carski povjerenik za provedbu Tanzimata, prenosi iz Travnika stolicu bosanskog vezira u Sarajevo (1850). Tako najvažniji i najveći grad Bosne postade ujedno i njezinim administrativnim i političkim središtem.

Zapravo se je stolica najvišeg predstavnika turske vlasti u Bosni tek povratila natrag na staro mjesto nakon blizu 300 godina. Mala trgovačka varoš Vrhbosna ili Vrhbosanje, sjedište dubrovačkih i bosanskih trgovaca „latinske“ vjere, prozvano kasnije Sarajevom po impozantnom saraju Isabega Ishabegovića, „vojvode zapadnih strana“ i kasnije drugom bosanskom sandžak-begu, ostaje i za namjesnika Bosne Husrev-bega (1521) glavnim gradom zemlje sve do 1553. S turskim osvajanjima na sjeveru i zapadu Bosne premješta se i sijelo bosanskog paše, kasnije vezira, najprije privremeno u Travnik pa kasnije u Banja Luku (1587. ili 1588.). Tamo je carski namjesnik bosanski vezir bliže krupnim događajima i više u središtu svoje vrlo proširene pokrajine, ejaleta Bosne. Ona tada obuhvaća sve sandžake od Novog Pazara i Hercegovine na jugu i istoku do Like i Klisa na zapadu, a Čazme, Cernika i Požege na sjevero-zapadu i sjeveru.³⁶

Kada je Tursko carstvo počelo postepeno uzmicati iz Srednje Europe, prenosi se i sjedište bosanskog vezira dublje u Bosnu, očito iz razloga sigurnosti, najprije u Travnik (1639), gdje ostaje 212 godina, i na kraju u Sarajevo za Omer-paše.³⁷

U zadnjem razdoblju turske vlade službeni je naslov vezira Bosne „vali paša“, koji se oslovljavu sa „Vaša Preuzvišenost“ (*Votre Excellence*). Austrijski konzularni izvještaji zovu ga stalno „generalnim guvernerom“. Bosna ima tada šest okružja od Novog Pazara do Bihaća. Ta su se ranije zvala sandžacima, pa kajmakamijama (još u Omer-pašinoj podjeli Bosne koncem 1851.³⁸) te konačno mutesafirlucima sve do okupacije 1878.

Hercegovina je tek 1832. postala vilajetom, ravnopravnim Bosni, a njezinim prvim vezinom ili valijom Ali-paša Rizvanbegović-Stočević za nagradu što je Osmanlijama pomogao ugušiti ustanak Bošnjaka pod Viteзом ili Zmajem od Bosne Husein-kapetanom Gradaševićem. Kad je Omer-paša Latas, najglasovitiji renegat XIX. vijeka, dao mučki ubiti blizu 80-godišnjeg starca Ali-pašu Stočevića, ne zna se da li na svoju ruku ili po sporazumu sa Stambulom, kod Dobrinje na putu iz Varcara u Banja Luku negdje prije 1.

³⁶ S. BAŠAGIĆ, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od 1463-1850)*; A. KNEŽEVIĆ, „Carsko-turski namjesnici u BiH“, Senj 1887; H. KREŠEVLJAKOVIĆ, „Sarajevo do Husrevbega i Gazi Husrevbeg“, obje stvari u *Spomenici 1932*, 3-8 i 17-22; Hazim ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1950.

³⁷ Mihovil MANDIĆ, *Vezirski grad Travnik*, Zagreb 1931, str. 41.

³⁸ Konzularna izvješća, br. 689 od 18. 12. 1851.

travnja 1851.,³⁹ dao je odmah u Mostaru proglasiti dokidanje hercegovačkog pašaluka. Međutim se Porta nije obazirala na taj Omer-pašin samovoljni čin nego je imenovala novim hercegovačkim namjesnikom Ismail-pašu iz Prizrena.⁴⁰ Tako Hercegovina ostade još daljnih 14 godina upravno neovisna o Bosni, sve do 1865.

Kako se Bosna smatrala vrlo važnom pokrajinom carstva, i još k tomu skrajnom i najugroženijom, to su još u XIX. vijeku znali dolaziti za bosanske valije bivši ministri kao n. pr. Tahir-paša (1847. ili 1848 – 1850), nekad kapudan-baša (ministar mornarice) pa i sami veliki veziri poput Huršid-paše (1815-1818). Veziri u Bosni, uz najrjeđe iznimke, stranci su. Poneki od njih umire nasilnom smrću. Abdurahman-pašu (1826-1828), koji je posjekao je-njičarske baše i htio prenijeti stolicu iz Travnika u Sarajevo, dade sultan pogubiti na putu iz Bosne u Carigrad radi neuspjeha u skupljanju vojske za rat protiv Rusije⁴¹, Ali Dželaluddin-paša umire otrovan u Travniku (1822). Vese-lje nad njegovom smrću bilo je veliko ne samo u Bosni, gdje je posjekao čitav niz kapetana i sarajevskih prvaka nego još više u Macedoniji, kamo je upravo bio premješten, pa su tamo činili čast čitav mjesec dana.⁴² Energični i podu-zetni Tahir-paša umire od kolere u Travniku (1850), koju je dobio ratujući protiv pobunjenih Krajišnika, da istu opasnu borbu naslijedi i s uspjehom dovrši istom Omer-paša. Tahir-pašu smatra Thalloczy⁴³ „poštenim Turčinom staroga kova“, dok Atanasković kasnije izvješćuje⁴⁴ kako je taj bosanski ve-zir „poslao jednim jedinim transportom preko Livna i Splita na svoj vlastiti račun u Carigrad 140.000 carskih austrijskih dukata služeći se pri tom ot-premničkom kućom Railli“. U isto vrijeme, nastavlja konzul, ne skupi državni erar u ovoj velikoj, plodnoj i za svaku kulturu sposobnoj zemlji godišnje ni 1 milijun piastera (groša). Navedena svota dukata čini nam se nevjerojatno visokom za samo tri godine njegove uprave.

39 Konzul Atanasković u svom redovitom izvješću br. 171 iz Travnika 10. 4. 1851. javlja posve na kraju kao istom primljenu, najnoviju vijest slijedeće: „Na putu iz Jajca u Banja Luku bio je ustrijeljen kod Dobrinje bivši hercegovački vezir Ali-paša Stočević iz vojničke puške koja se je, kako se javlja, slučajno opalila.“ Prema tomu izgleda, da Čokorilo (VI. ČOROVIĆ, „Iz dnevnika Prokopija Čokorila“, *Glasnik Zem. muzeja*, Sarajevo 1913, 101), koji je puno dalje bio od samog mjesta Ali-pašina ubojstva nego Atanasković, prerano stavlja datum Ali-pašine smrti. I Čokorilo i Jukić (u *Zemljopisu i povjestnici Bosne*) govore da je Ali-paša bio i mučen na putu (PRELOG, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladave*, II, 75).

40 Konz. izvješća iz Sarajeva, br. 228 od 15. 5. 1851. Po naredbi Omer-paše imao je bosanski valija Hajruddin odmah preuzeti i upravu Hercegovine. Međutim *Constantinople Post* (tu Atanasković očito prevodi s francuskog na njemački pravo ime lista) donosi imenovanje Ismail-paše hercegovačkim namjesnikom s plaćom od 40.000 groša (Hajruddin-paša imao je 70.000, a njegov predšasnik Hafiz-paša čak 80.000 groša).

41 PRELOG, *spom. djelo*, II, 32.

42 PRELOG, *spomen. dj.*, II, 66.

43 Ludwig von THALLÓCZY, „Geschichte Bosniens“, u djelu *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Wien 1901, 273.

44 Konz. izvj. Sarajevo, br. 111, 24. 10. 1850.

Konzul Gjorgjić javlja u Beč⁴⁵ kako je imenovana komisija na čelu sa strogim i pravednim Salih-begom Uzeiragićem i članovima pravoslavcem Simom Sokolovićem i katolikom Đebić Marušićem da istraži pronevjeru od 3600 kesa, tj. 18.000 dukata, počinjenu od strane kajmakama u Banja Luci i Tuzli. Tom zgodom nastavlja konzul: „Ne znam hoće li s ovom komisijom ispasti kao i s drugima, prije imenovanima u istu svrhu. One nisu imale drugog rezultata osim što su konstatirale ‘nevinost’ državnih organa ove pokrajine. Gdjekada su uklonile ponekog mudira s njegova mjesta ili ga čak poslale u progonstvo. Međutim ništa manje nije sigurno da će se oni nakon kraćeg izbjivanja povratiti iz progonstva i ubrzo dobiti novo, unosno promaknuće.“ – Valja nam primijetiti da okrivljeni činovnici nisu bili uvijek krivi i da se svota navodno pronevjerjenog novca ustanovila na temelju upravo poslovično netočnih uredovnih knjiga, bile one porezni tefteri ili nufuzi, matične knjige stanovništva.

U XIX. vijeku bosanski veziri su skoro odreda stranci, najviše Osmanlije. Bio je to, doduše, i prije slučaj, ali ne u tako velikom broju kao nakon pobune Zmaja od Bosne. Stranci u Bosni, čim dalje tim više, bili su vrlo nerado gledani kako od prvaka tako i od samog naroda. Nisu poznavali zemlje ni njezina jezika i običaja. Gdjekada su s visoka, s dosta prezira, govorili o Bosni i njezinim stanovnicima. Posebno su bili nabrušeni na Bošnjake što nisu htjeli shvatiti ni primiti carskih reformi, o kojima je ovisio spas države, a po tom i spas Bosne kao njezina dijela. Nazivali su Bošnjake „bukovim glavama“ i dobacivali im više puta ne samo oštre ukore nego i pogrde. Koetschet⁴⁶ pripovijeda o takvim pogrdnim izrazima, kojim je Akif Mehmed-paša isprašio deputaciju hafiza Abdullaha Kaukčije, kasnijeg mučenika bosanskog ustanka 1878., strijeljanog od Austrije⁴⁷, koji je bio došao da protestira protiv zvonjenja na novoj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu. Isti paša, govoreći o mogućnosti gubitka Bosne po sultanu, posprudno izjavljuje: „Ako je to zbilja Allahova volja, to mi se gubitak ovih provincija ne čini odveć velikom nesrećom za Osmanlijsko carstvo.“

Nekad, i kraj carskih namjesnika Osmanlija u Bosni, pa do vremena Omer-paše, koji je ustanke u Bosni i Hercegovini oružjem skršio, mnoge prvake posjekao i povješao, a još mnogobrojnije poslao u progonstvo i tako skršio kičmu bosanskog otpora protiv Stambula, bilo je ipak drukčije. Bosna je bila daleko samostalija i u svojim nutarnjim poslovima neovisna o centralnoj vladi. Vezir je „vezirovao“, ali su zemljom stvarno vladali domaći prvaci iz najuglednijih obitelji, osobito nasljedni kapetani. Svake godine sazivao je vezir „vijeće ajana“ po Bajramu, koje, doduše, ne raspravlja ni o kakvim velikim političkim idejama nego se ravna prema interesima ove ili one velike familije ili ovog ili onog kraja, koji je tada imao većinu ajana za sobom, ali ipak vrši ono odlučan upliv na upravu zemlje. „Dok je sultan takvo stanje

⁴⁵ Konz. izvj., Sarajevo, od 14. 9. 1861.

⁴⁶ *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Omer Pascha*, Sarajevo 1885, 76. Kasniji citat na str. 75.

⁴⁷ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, Sarajevo 1937, 83-88.

trpio, dok se središnja vlada u Carigradu nije miješala u te prilike i odobrala sve što su bosanska gospoda zaključivala, bio im je sultan idolom, a oni najvjerniji pristaše religije koja je njihovu povlaštenu položaju davala snagu i pravni naslov“, piše Thallóczy.⁴⁸ On je bitno pravilno ocijenio tadašnje stanje u Bosni, iako je kompliciranu igru sila vrlo pojednostavio i riječ „religija“ sveo tek na njezin politički refleks. Francuski konzul u Travniku Pierre David, gledajući iz francuske perspektive bosanske prilike, nalazi u zemlji samo „feudalnu anarhiju nepopravljivih barbara“, a u Sarajevu neke vrste oligarhijsku republiku koja namjerno radi u svemu protiv onoga što vezir hoće.⁴⁹

Kad je sultan htio Bosnu udobrovoljiti, poslao bi joj rođenog Bošnjaka za vezira. Takova su bila dva slučaja u cijelom XIX. vijeku: Sulejman-paša (1815-1818), rodom iz Skoplja⁵⁰, i sin mu, više od 40 godina kasnije, Osman Mazhar-paša Sulejmanpašić (od lipnja 1859. do veljače 1861.). Sulejman-paša bio je poslan u Bosnu sa zadaćom da skupi jaku bosansku vojsku protiv ustanka Miloša Obrenovića u Srbiji. Tek dvije godine ranije odigrali su Bošnjaci pod Ali-pašom Derendelijom prvorazrednu ulogu u konačnom satiranju Karađorđeva ustanka. Iako je Ali-paša bio čovjek bez naobrazbe – „ovi nije znao ni štiti ni pisati“, veli za njega Jukić⁵¹ – i, što više, po Bašagiću⁵², „bivši razbojnik“, ipak je on porazio Srbe kod Loznice, Lešnice, Zastavice i Šapca te zauzeo i sam Beograd, ušavši u nj prije velikog vezira Huršid-paše. – Sulejman-pašu su Bošnjaci doduše štovali, ali su ga ipak tužili Porti, jer nisu mogli podnositi nasilja njegovih sinova. Među tim je bio i Osman Mazhar, koji će kao „krepak sedamdesetogodišnjak“, kako tvrdi konzul von Rössler⁵³, doći za valiju u Sarajevo, da o njegovoj „krepkosti“ doskora promijeni mišljenje.

Doček Osman-paše u Sarajevu bio je izvanredan. „Zemlja je nakon 70 godina – tvrdi krivo von Rössler – opet dobila jednog carskog namjesnika, koji joj pripada po rođenju i obitelji.“ Novi vezir ulazi u Sarajevo negdje oko 10. lipnja 1859. – datum u spomenutom izvješću nije naveden – okružen sjajnom svitom i praćen četom crnačkih robova na konjima. Mase naroda, među kojim i brojna ulema, bile su izašle na ulicu i oduševljeno mu klicale. Inače je konzulu Osman-paša mnogo različit od svog predšasnika Kiani (Čani)-paše, pošten, nepodmitljiv, iako voli sjaj, prijatelj Austrije. On ne trpi

⁴⁸ *Spom. dj.*, 265.

⁴⁹ JELAVIĆ, „Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807. – 1814.“, u *Gl. Zem. muzeja* 1904, 458.

⁵⁰ Ne radi se o macedonskom Skopju („Üšküp“) već o starohrvatskoj župi Uskoplje, koje je središte bilo ono usko polje na Vrbasu od Gornjeg do Donjeg Vakufa (ranije su se nazivali i Gornjim i Donjim Skopljem). U blizini je sredovječna tvrđa Prusac, turski Ak-Hisar (Bijela tvrđava), koju von Rössler također navodi kao moguće mjesto Osman-pašina podrijetla. „Nema u Bosni predjela, gdje bi bilo toliko begova, koliko upravo ovdje (u cijeloj Vrbaškoj dolini ima do 600 begova). Obično se govori, da ih je do 60 odžaka (kuća), a najznamenitiji jesu: Sulejmanpašići (Skorbovići), Miralemovići, Vilići, Kopčići, Kukavičići, Ždralovići, Kositerovići, Lengjerovići, Kusići, Granići i t. d.“ (KLAIĆ, *Bosna, Zemljopis*, Zagreb 1878., 162).

⁵¹ *Zemljopis i povjestnica Bosne*, 145.

⁵² *Kratka uputa*, 123. Kod PRELOGA, *spom. dj.*, II, 23-24.

⁵³ Konz. izvješća, br. 19 – 14. 6. 1859.

tumača pri razgovoru s konzulom i s njima razgovara najrađe materinskim jezikom, hrvatskim („bosanskim“).⁵⁴ „Namjesnik je čovjek izobražen u novim, naprednim školama, ali ipak pripada, kako se čini, onim ‘staro-turcima’ koji imaju izvjesno poštovanje prema pravu i tradiciji. To mi je svakako draže od pokojeg europeiziranog Turčina, premazanog lakim slojem (zapadne) civilizacije, koji tim misli nadomjestiti dobre osobine svojih predaka.“⁵⁵ Vezir je bio nekih 30 godina zapovjednikom Asa Kale nasuprot Oršave i stao je u najboljim odnošajima s carskim generalima Vojne Krajine, posebno s grofom Stefanom Seczeny-em. Pričao je također kako mu knez Miloš duguje život. Zapovjednik Beograda Sulejman-paša, njegov otac, dao je jedan dan posjeći 90 najuplivijsih srpskih knezova. Trebao je poginuti i Miloš, ali mu je Osman-paša pomogao da naglo pobjegne. Toga se stari knez vrlo živo sjeća.⁵⁶

Kad se je bio pronio glas da je vezir opozvan iz Bosne i postavljen Šerif Osman-paša, piše nasljednik von Rösslera Dubrovčanin grof Gjorgjić (Giorgi) da Bosna „tom promjenom nema što izgubiti.“⁵⁷ „Osman-paša je, što usljed kapi, a što opet radi potpune ovisnosti o svom čehaji (zamjeniku), koji njim vlada, pao u takvu osobnu nemoć i nemilost kod naroda, jednako kod muslimana kao i kod kršćana, da bi svako produljenje ovakvog stanja u ovim teškim časovima moglo zemlju strovaliti ne samo u izvjesne neprilike nego i vrlo ozbiljne opasnosti“, tvrdi Gjorgjić na istom mjestu. Skidanje Osman-paše, misli konzul⁵⁸, izazvao je mušir (maršal) Ismail-paša svojim zadnjim posjetom u prosincu 1860. On je ustanovio da je plaća vojsci u zaostatku od nekoliko mjeseci. Izdao je strogu naredbu banjalučkom okružju da smješta ubere 5000 kesa poreza (oko 25.000 dukata), ali se kasnije ispravlja na 20.000 dukata, jer je Posavina kao najbogatiji dio Bosne, istovremeno zadužena za 10.000 groša (100.000 dukata). Pravo je mislio Gjorgjić da će teret pasti na leđa jednoj raji. Zaptije ga utjeraše od naroda uz velike okrutnosti.⁵⁹ Tako je, i nehotice, odlazak ovog domaćeg sina bio skopčan s teškim patnjama i žalošću krštene raje. Ali i muslimani žale za njim, iako im on ne bio popularan, osobito u zadnje vrijeme. Neraspoloženje i mržnja na Osmanlije raste jer više nema domaćeg čovjeka na vezirskoj stolici. Nema sve do odlaska Osmanlija iz Bosne. A upravo jedan od bitnih zahtjeva Bosne bio je uvijek, posebno za Husein-kapetanova ustanka, da zemlja dobije svoje vlastito, domaće činovništvo, u prvom redu onog najvišeg, carskog namjesnika.

Valja nam nešto reći, primjera radi, o neposrednom predšasniku Osman-pašinu Kiani-paši kao i o njegovu nasljedniku Topal Šerif Osman-paši. Obojicu austrijski konzuli ocjenjuju bitno pozitivno, iako ne bez izvjesnih

⁵⁴ Konz. izvj., br. 22 – 21. 6. 1859.

⁵⁵ Konz. izvj., br. 21 – 16. 6. 1859.

⁵⁶ Kao gore.

⁵⁷ Konz. izvj., br. 5 – 25. 1. 1861.

⁵⁸ Konz. izvj., br. 7 – 2. 2. 1861.

⁵⁹ Konz. izvj., br. 6 – 10. 2. 1861. Opis mučenja dimom i druge okrutnosti mogu biti točne, dok je svota poreza, 30 milijuna groša, mogla odgovarati samo ako je to bio godišnji porez cijelog vilajeta. Po V. POPOVIĆU (*Agrarno pitanje*, 307) radi se tu o zaostalim porezima cijele zemlje.

nedostataka. Topal Osman-paša bio je jedan od najboljih bosanskih valija uopće, a svakako najbolji namjesnik XIX. stoljeća, „veliki upravni talent i rijetko svijetla pojava među inače žalosnim bosanskim namjesnicima XIX. vijeka“⁶⁰

Kiani (ili Čani Mehmed-paša), bivši valija Cipra, bio je već u veljači 1858. imenovan namjesnikom u Bosni⁶¹, ali je radi daljine puta istom u travnju stigao u Hercegovinu. Već na prvim koracima doživljuje neugodnost. Došavši u Trebinje malo nakon teškog poraza Turaka na Grahovu, u času opće pomutnje, pokuša pobjeći iz mjesta, ali ga general Husein-paša zarobi i baci u tamnicu.⁶²

Konzul von Rössler veli za njega da je „rijetka pojava u svijetu turskog činovništva“⁶³, krut i nabusita karaktera, ponešto nalik na Omer-pašu, odlučan u akciji i revan musliman. Majka mu je bila Ruskinja. Kiani-paša bio je naobražen čovjek, govorio je izvrsno francuski i talijanski. Kada se je pobunila pravoslavna raja na Krajini i kasnije u sukobu kod Starog Majdana poginulo 150 buntovnika i nešto manje muslimana, a malo zatim se zapalilo i Knežpolje pod vodstvom harambaše Karadže i jednog višeg pravoslavnog svećenika⁶⁴, pa se je tako agrarni sukob begova i kmetova izrodio, kako veli paša, u „une croisade contre nous autres“, križarski rat protiv muslimana, juri on na Krajinu i ne oklijeva u represalijama proliti i nevinu krv. U najmanju ruku pada na njega odgovornost za običajna teška krvoprolića i pljačke bašibozuka, ali su i sa strane raje počinjena brojna zvjerstva. Francuski, engleski i ruski konzul šalju odmah svoje izaslanike na lice mjesta (austrijski konzularni agent Milenković već je i onako u Banja Luci), a mitropolit Dionizije iz Sarajeva izjavljuje da je vali-paša „obogatio Portu za 15.000 prosjaka“. Međutim, kada bi se valija malo stišao, znao je pravedno i razumno nastupiti prema raji i savjetovati se glede postupka s konzulima.

Kiani-paša imao je još jednu osjetljivu i upadnu manu: bio je škrtac ili, kako bi se u Bosni reklo, cicija. Ta mana bila je tim vidljivija, što je njegov predšasnik, pravedni i nepodmitljivi Mehmed-paša, blag ali i dosta nemoćan starac, bio čovjek darežljiv i velikodušan. Kad je polazio iz Bosne, poklonio je konzulu von Rössleru neko vrijedno čerkeško oružje, čitavu bojnu opremu, a njegovu dragomanu Plehacseku mlada jahaćeg konja.⁶⁵ Kad je Kiani-paši stigao dekret o

60 PRELOG, *spom. dj.*, II, 95.

61 Konz. izvj., br. 10 – 22. 2. 1858.

62 Isto, br. 33 – 17. 6. 1858.

63 Isto, br. 59 – 1. 10. 1858.

64 Isto, izvj. br. 43 – 31. 7.; br. 38 – 13. 7. i br. 48 – 17. 8. 1858.

65 Isto, br. 22 – 9. 4. 1858. – Bivša kaluđerica Staka Skenderova ima loš sud o Mehmed-paši (vidi V. POPOVIĆ, *Agrarno pitanje u Bosni*, 197) smatrajući ga „staroturčinom iz Erzeruma, ograničenim i netrpeljivim“. Ni biskup Šunjić ga ne voli i raduje se njegovu odlasku, jer ga smatra odgovornim za nove poteškoće kršćanske raje, koje su počele još pod Huršid-pašom. Mehmed-paša, koji sam nije nikog oglobio, ipak je kriv jer „nikakav vezir nije toliko uzde pustio bosanskim poturicama“ (iz pisma Šunjićeva I. Brliću od 14. 3. 1858., kod POPOVIĆA, *spom. dj.*, 198). – Moramo primijetiti na to kako i Staka Skenderova u svome *Ljetopisu* spominje da je Mehmed-paša imao dobru volju da na miran način, bez prolijevanja krvi, riješi sporove s rajom. O njemu konzularni izvještaji stalno govore samo dobro. Njegova je krivnja bila njegova strogost i popustljivost, pa su drugi lakše mogli činiti nepravde koje su onda njemu bile pripisane. Prelog (*spom. djelo*, II, 84) krivo mu pripisuje odašiljanje vojničke pomoći posavskim agama u vrijeme bune protiv Stevana Avramovića iz Orašja u listopadu 1858., dok je Mehmed-paša već bio otišao iz Bosne 6 mjeseci ranije.

premještaju u Solun, rasproda on svoje skupe ćurke i svu toplu robu koja mu je trebala u ovoj „turskoj Sibiriji“. Kad je međutim stigao iz Stambula opoziv premještaja – bila je ustala na oružje posavska raja – morao je ponosni paša čučati u svom selamluku i drhtati od zime, jer je te godine snijeg bio zapao u listopadu kao da je već bio prosinac. Inače taj „Harpagon“, veli konzul Rössler, kakvi se rijetko susreću u Turskoj, troši tek 5000 groša za svoje kućanstvo od plaće koja iznosi 70 do 80 tisuća.⁶⁶ – U lipnju 1859. nalazimo Kiani-pašu na službi u Skoplju, a njegovo mjesto u Sarajevu zauzima Bošnjak Osman Mazhar-paša.

Topal („Šepavi“) Šerif Osman-paša, nasljednik Osman Mazhar-paše, stiže u Sarajevo 7. veljače 1861.⁶⁷, a ne kako Prelog tvrdi⁶⁸, još tokom godine 1860. Uostalom, iz konzularnih izvješća iz Sarajeva i Mostara, koja se danas nalaze u bečkom Dvorskom i Državnom arhivu, a da i ne spominjemo carigradske i domaće pismohrane, koje u to vrijeme nisu bile proučene, trebat će provesti sistematsku reviziju brojnih netočnosti kod Preloga i Bašagića.⁶⁹

Novi vezir dolazi u teške časeve, možda teže nego mnogi njegov pret-hodnik, u Bosnu. Hercegovina se nalazi u otvorenoj pobuni i svi pokušaji vlasti kao i vojničke operacije nisu donijele nikakvih rezultata. Čak ni dolazak (31. 5. 1861.) proslavljenog pobjednika nad Rusima Omer-paše, okićenog novim naslovom „Serdar Ekrem“ (Veliki Serdar), pred kojim zemlja drhti radi tolike prolijevane krvi 1850. i 1851., i njegove operacije u hercegovačkom kršu, ne donose željenih rezultata. Crna Gora ima očito svoje prste u ustanku. U Krajini i Posavini tinja vatra pod pepelom dalje. Neprestano se govori o ubacivanju srpskih emisara u te krajeve i otkrivanju tajnih skladišta oružja i municije. Agitatori se vješto služe parolama o spremljenom pokolju kršćana, kako se to dogodilo prošle godine u Libanonu od strane Druza, što je uzburinilo svjetsku javnost i potaklo velesile na odlučnu akciju. Ni proglas Omer-paše od 14. 6. 1861. na hercegovačke ustaše⁷⁰, kojim se raji zajamčuju sve veća prava, stvar koja bi u drugim prilikama postigla učinak, nije ništa pomogao. Raja je bila duboko razočarana tolikim obećanjima i garancijama turskih vlasti, koje se nisu ispunile, tako da je ostala na proglas posve ravnodušna. Kasnije, nakon smrti sultana Abdul Medžida (25. 6. 1861.), bukne ustanak i na Krajini, koja se već godinama nalazi u „glu-

⁶⁶ Isto, br. 65 – 2. 11. 1858.

⁶⁷ Isto, br. 10 – 20. 2. 1861.

⁶⁸ PRELOG, *sp. dj.*, II, 95.

⁶⁹ Huršid-paša, po Prelogu (II, 82), vlada u Bosni 1853-1856, dok je već bio premješten u Larissu na 19. 12. 1855. – Njegov nasljednik Rešid Mehmed-paša, obično nazivan samo Mehmed-pašom, nije, kako Prelog tvrdi (*sp. dj.* II, 84) bio bosanskim vezinom tek 1856.-1857. nego i prvih mjeseci god. 1858. Napustio je Bosnu turskom fregatom iz Kleka početkom travnja 1858. (Rösslerovo izvješće br. 22 od 9. 4. 1858.). Ni sa spomenutom netočnošću o vremenu dolaska Topal Šerif Osman-paše nisu sve pogreške u datiranju bosanskih valija iscrpljene. Tahir-paša, n. pr., imenovan je bosanskim valijom 4. 7. 1847., dok Šišić misli da je on u Bosni od 1846. (*Pregled povijesti hrv. naroda*, Zagreb 1962, 475), a Prelog (*sp. dj.* II, 65) koleba između 1846. i 1847.

⁷⁰ Vidi njemački prijevod Omer-pašina proglasa kod Gjorgjića (konz. izvj. br. 37 od 25. 7. 1861.). Sažet sadržaj te pašine bujrukdije donosi i FILIPOVIĆ, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi*, 309-310.

hoj apatiji“.⁷¹ Ostrožac i okolna muslimanska sela dižu na noge 5000 ustaša i otkazuju svako plaćanje poreza. Bosanski namjesnik hrli odmah na Krajinu, ali ne toliko s vojskom nego s najuglednijim vjerskim predstavnicima, sarajevskim i travničkim muftijom, da na lijep način umiri pobunjenike. To mu i uspije⁷², ali oni traže poseban ferman novog sultana da moraju plaćati poreze, bez kojeg oni to neće učiniti. Stara Turska Hrvatska opet se smirila, ali je bila, kao i sva ostala Bosna, iscrpljena porezima, davanjem vojske, komore i hrane za bojište u Hercegovini, a ta opet u svom pobunjenom dijelu potpuno poharana. U istom francuskom izvješću, u kojem Gjorgjić govori o “gluhoj apatiji“ Krajine, govori o njezinim stanovnicima, jednako muslimanima kao i kršćanima, koji su „divlje i krepke naravi, slično kao i Hercegovci te ne poznaju čuvstva straha“.

U takvim teškom prilikama Topal Šerif Osman-paša neprestano naglasuje austrijskom konzulu⁷³ kako je „prijeko potrebno da njihove dvije vlade u svemu nastupaju u savršenom sporazumu“. Ta želja nije bila motivirana samo starim simpatijama Topal Osman-paše prema Austriji nego možda još više bojazni da ustanak u zemlji ne dobije pomoći i s austrijske strane.

„Šepavi“ vezir bio je ujedno i zadnji doista veliki vezir Bosne.⁷⁴ On je rado isticao da ni jedan namjesnik od Gazi Husrev-begovih vremena do njega nije tako dugo u njoj ostao. Svojim djelima bio je ponešto na njega nalik. Samo Husrev-beg živi u doba pune snage Turskog carstva, pa dok u Bosni vrši velika djela na administrativnom, vjerskom (muslimanskom) i kulturnom polju, dotle, još više, širi granice carstva i svoje Bosne na račun kršćanskih sila, u prvom redu Hrvatske. Naprotiv Topal Osman-paša živi u doba propadanja i rasula carstva. Dok promišljeno i energično provodi reforme na administrativnom i poreznom polju, dok gradi ceste i podiže škole, dok provodi blagu, ali i inteligentnu politiku razoružavanja sultanovih i svojih protivnika, dotle sve to ne služi za širenje državnih granica, pa čak ni za učvršćenje carstva, nego zapravo znači tek zadnji ozbiljan pokušaj da se Bosna spasi od sve dubljeg, neminovnog srljanja u propast kao turska pokrajina.

Topal Šerif Osman-paša bio je cijenjen kao turski pjesnik. Kao napredan i prosvijetljen čovjek ustanovio je u Sarajevu vilajetsku štampariju, pokrenuo službeni list *Bosna* i književni *Gjulšen Saraj* (Sarajevski cvjetnik), podigao vakufsku bolnicu, biblioteku (kutubhane) i čitaonicu (kiraethane) i otvorio niz škola kao ruždiju i stručnu školu za izobrazbu činovnika (mektebi hukuk), obrtničku školu i djevojačku školu, obje za pripadnike svih vjera, što je dotada bilo nepoznato. Da je Jukić namjesto sa sumnjičavim i himbenim Omer-pašom imao posla s humanim i za opće dobro zauzetim Topal Šerif

⁷¹ Konz. izvj. iz Sar., br. 56 – 23. 11. 1861.

⁷² O pubuni Krajišnika vidi Konz. izvj. od 12. 11. i 24. 11. 1861. (brzjavi, bez broja), zatim br. 57 od 30. 11., br. 60b od 7. 12. i br. 62b od 21. 12. 1861. (umirenje bune).

⁷³ Konz. izvj., br. 37 od 10. 2. 1861., zatim od 20. 2. i kasnije.

⁷⁴ PRELOG, *spom, dj.*, II, 95. Podatke o Topal Šerif Osman-paši vadimo najviše odatle (II, 95-104). – Dr. KOETSCHET, *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha*. – Fra Grgo MARTIĆ, *Zapamćenja*, 43ss. – Thomas HERKALOVIĆ, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Zagreb 1906, 8-31.

Osman-pašom, sigurno bi ta suradnja urodila drugačijim plodom i po ondašnju Bosnu i po Jukića osobno.

Valja nam na kraju primijetiti da ni ovaj inače toliko zaslužni carski namjesnik Bosne nije ostao pošteđen od općeg zla tadašnje turske uprave, od korupcije. To pripovijedaju i Martić i Koetschet. To su mu i u Carigradu zamjeravali.⁷⁵

Jedan od razloga neuspjeha turske uprave u Bosni posljednih vremena kao i neprovođenja naprednih reformi bilo je često mijenjanje carskih namjesnika. Doduše, to je bio davni običaj u sultanovoj državi, ali ne tako čest kao upravo u ovom zadnjem razdoblju i ne tako sudbonosan kao u ovim izvanredno delikatnim, zapravo očajnim prilikama. Istom se novi valija, stranac, počeo snalaziti u ovoj čudovišnoj i nerazumljivoj zemlji, čije poteškoće, jezik i običaje nije shvaćao, već je stigao dekret – ili je barem bila bliza opasnost da ne bi stigao – da se on premješta nekud na drugi kraj države. U takvim prilikama, pa i uz najbolju volju, nikakva veća, sistematska akcija, nikakva dublja reforma, koja bi počela liječiti bolest u korijenu, a ne tek njezine simptome, nije se mogla započeti. Jedino što se je moglo „pametno“ učiniti, bilo je to da se na brzu ruku pokuša skupiti što više novaca, obično ne zakonom dozvoljenim putem, u toj tuđoj zemlji, s kojom ga nije ništa vezalo.

Hrkalović donosi⁷⁶, kako je Porta nakon Topal Osman-paše u nepunih osam godina (1869-1877) izmijenila u Bosni 15 namjesnika. Trojica od njih nisu Bosne ni vidjela. Na putu ih je stigao dekret da su opet premješteni na neko drugo mjesto.

Slično tako je prošao i Topal Osman-paša. Bio je svrgnut i stigao do Brčkog, gdje se je imao ukrcati na brod i otputovati na svoje novo mjesto, u Ruščuk. Međutim se Sava bila smrzla, a dva prijatelja Osman-pašina, Petraki Petrović i Vita Salom („Telat-efendija“) uspješe s torbama punim zlata, ako se može vjerovati Gjurgjeviću⁷⁷, da se premještaj Osman-paše opozove i on povrati u Sarajevo. Nije bilo za dugo vremena, jer je pet mjeseci kasnije, u svibnju 1868., konačno otišao iz Bosne.

U njegovom kao i u tolikim drugim slučajevima bilo je zlato, korupcija na najvišim mjestima na Visokoj Porti, uzrokom brzih i brojnih promjena. Bilo je, dakako, i vrlo čestitih vezira, iskrenih službenika sultana i države, kakav je n. pr. bio veliki vezir Kirbizli („Cipranin“) Mehmed-paša. On se je 1859. dobrovoljno odrekao najvećeg dijela svoje plaće u korist derutnih državnih financija. Uzimao je mjesečno namjesto 200.000 piastara (2000 dukata) samo 40.000. Ali zato nije manjkalo, i to u velikom broju, šakala državne blagajne, pa i na najvišim mjestima, kraj kojih je „carska hazna“ obično

⁷⁵ PRELOG, *spom. dj.*, II, 102-103.

⁷⁶ HERKALOVIĆ, *spom. dj.*, 32.

⁷⁷ Martin GJURGEVIĆ, *Memoari sa Balkana 1858-1878.*, Sarajevo 1910, 32. – PRELOG, *spom. dj.*, II, 103.

bila prazna kao da ima sto rupa, a plaća činovništva i vojske u zaostatku od dosta mjeseci.

Slučaj bosanskog vezira Akif-paše, rodom Albanca, lijepo osvjetljuje tadašnje prilike u vilajetu. Bio je namjesnikom u Sarajevu samo pet mjeseci, od travnja do rujna 1871.⁷⁸ Došavši u zemlju počeo je odmah skidati kajmakame, najprije u Hercegovini. Mostarski konzulat (upravitelj Depolo) javlja, kako su skinuti oni iz Konjica i Nevesinja, a sami predali ostavke kajmakami Trebinja i Ljubuškog. Depolo posebno žali odlazak Mehmed-bega Kapetanovića-Ljubušaka iz Ljubuškog kao „gubitak za austrijske interese“, jer je taj uspio s austrijske granice posve ukloniti pljačke i mučenja naroda od strane državne policije („organi di sicurezza“). Namjesto njih su svuda došli novi ljudi, odreda Albanci kao i sam valija, makar da su bili nesprenmi za svoje odgovorne položaje, bivši poštanski i porezovni činovnici. Kad je Akif-paša pošao na Krajinu da pregleda ured, navratio se biskupu Vujičiću na Brestovsku i ostao kod njega na ručku, znak novih, poboljšanih prilika. Mjesec dana kasnije prošao je namjesnik istim putem, tada već svrgnut, te se na Kiseljaku susreo sa svojim nasljednikom Asim-pašom u kratkom i uljudnom razgovoru. Kako su ti turski paše znali često puta „sačuvati lice“, i svoje i svoje države, pa i u vrlo neugodnim prilikama! Konzul Soretić tom zgodom bilježi, kako je bosanskim muslimanima neugodno svakih 5 mjeseci dobiti novog valiju.

Nisu tako postupali svi visoki predstavnici Porte. Grof Giorgi n. pr. ističe da Topal Osman-paša „nije propustio priliku pri svom dolasku da otvoreno ne pokudi, upravo ‘blamira’ svog predšasnika, što u njegovim ustima doista nije bilo dokazom njegova političkog takta“.⁷⁹ Vezir tom zgodom nije štedio ni s uobičajenim obećanjima lijevo i desno, ali konzul veli, on nema nikakva dokaza da paša ima bilo sposobnosti bilo dobre volje da udovolji svojoj dužnosti prema narodu. Sve će svršiti s nekoliko promjena u redovima mudira, glavara pojedinih nahija. Za raju ne izgleda budućnost ružičasta. „Njegova neobuzdana mržnja na kršćane (zapravo na pravoslavne) kao i uspomena na loš postupak Srba prema njemu za vrijeme njegova boravka u Beogradu polagano izlaze na vidjelo. Moram također staviti do znanja i njegove pokušaje da pogorša položaj austrijskih podanika (naseljenih u Bosni)...“ Loša predviđanja Gjorgjićeva, barem gledano na katolike, nisu se uglavnom ispunila, ali velikim dijelom jesu ona koja pogađaju reforme. Bijedno je stanje državne uprave, a „razlozi tomu leže dijelom u posebnim prilikama zemlje kao ujedno i Turske, a dijelom u zloj volji i pomanjkanju rodoljublja kod državnih organa bez razlike stepena i položaja. Izvješće (konzulata) za izvješćem i odviše je opširno prikazalo beznadno stanje raje u ove obje pokrajine. Poduzima se reforma za reformom, a da stanje kršćana ne pokaže nikakva obrata na bolje.“⁸⁰

Bilo je, dakako, i puno težih slučajeva svađa i međusobnog terećenja. Kada je Omer-paša Latas kao Portin povjerenik u Bosni uspio srušiti jednog za drugim dvojicu vezira, najprije Hafiz-pašu pa onda Hajreddin-pašu, nastu-

⁷⁸ Konz. izvj. iz Sar., br. 21 – 29. 4. 1871. i br. 52 – 23. 9. 1871.

⁷⁹ Konz. izvj., br. 27 – 25. 5. 1861.

⁸⁰ Isto, br. 23 – 25. 4. 1861.

pio je protiv njih s krupnim optužbama. Ovog drugoga tužio je radi korupcije, predbacivao mu je da je „škrt i pohlepan“ i govorio da mu je oduzeo svaku mogućnost da zadovolji njegovu gramzljivost. Ali ni Hajreddin-paša nije mu ostajao dužan. Predbacivao mu je, ne samo on nego i drugi, ali svakako iza leđa, njegovu „nepodnosivost, despotsku narav, raskalašenost u piću, pa čak i zavođenje djevojaka kao i skvrnjenje dječaka“.⁸¹ Iz drugih vrela znamo da ovakove optužbe nisu bile daleko od istine.

Nova neprilika za upravu Bosne bila je pojava brojnih posebnih povjerenika Porte nakon proglašenja Hatišerifa od Gülhane (1839). Konzularni izvještaji na mnogo mjesta govore o „Portenkommissär“-ima, koji dolaze i odlaze iz Bosne.

Htijući modernizirati zastarjelu tursku državu odijelio je Hatišerif tri vlasti, koje je imao svaki pokrajinski namjesnik: vojničku, upravnu i financijsku i predao svaku od njih u ruke posebnim ljudima. Prošla su bila vremena jednog Ali-paše Hećin-oglu (Hećimovića), slavnog pobjednika nad Hildenburghausenom pod Banjom Lukom (1737) ili Arslan Mehmed-paše i Hadži Salih-paše, branitelja Bosne u „Dubičkom ratu“ (1787-1791), koji su zapovijedali bosanskom vojskom, branili zemlju i bez pomoći sultana, ubirali poreze i upravljali cjelokupnim državnim aparatom u svakoj pokrajini.

Taj stari sistem imao je svojih nedostataka ali i prednosti. U najmanju ruku bio je isključen sukob kompetencija, koji je u novom sustavu bio tako čest, osobito otkad su posebni povjerenici Visoke Porte poplavili Bosnu: povjerenici za provedbu Tanzimata, za vojsku, za financije, za agrarnu reformu i druge goruće probleme. Svi oni dolaze u zemlju s visokim plaćama i još višim ovlaštenjima. Nije bila točno povučena granica njihove i valijine nadležnosti. Veziri su se počeli osjećati još nesigurnijim nego dosada, dok su imali za vratom ne samo svoje brojne zavidnike i neprijatelje, nego i još opasnije, konzule stranih velevlasti, oboružane paragrafima „kapitulacija“ – riječ, koju carski namjesnici tako nerado čuju, jer ih sjeća na turske poraze i silom nametnute državne obveze.⁸² Portini povjerenici skidaju i premještaju činovnike, generali naređuju i utjeruju poreze, a valije opet kupe vojsku, barem onu domaću, bašibožučku.⁸³ Nered u zemlji raste, a odgovorni činovnici najlakše se izvlače od dužnosti kad imaju više gospodara. Sve svršava s odlaskom komesara iz Bosne i njihovim prijedlozima na Portu, koji redovito ostaju bez ikakvih rezultata.

Imamo primjera da Porta opominje bosanskog defterdara da se ne dâ Omer-paši miješati u financijske i porezne poslove u zemlji. Dakako, i to

81 Isto, br. 387 – 30. 7. 1851.

82 HERKALOVIĆ, *spom. dj.*, 27, 28.

83 Baš – glava, bozuk, po HEUSER-SEFKETOVU (Türkisch-deutsches Wörterbuch, 84) znači: verdorben, kaputt, entzwei, beschädigt. Dakle, luda, nesređena glava. Kao vojska: oni koji nemaju prave, razborite komande.

ostaje tek mrtvim slovom, jer se Omer-paši ni malo jači od defterdara⁸⁴ nisu smjeli oprijeti.

Jedan Portin povjerenik, Azis-paša u Tuzli, ušao je na poseban način u povijest. On je bio jedan od glavnih čimbenika koji su doveli do glasovite „Saferske naredbe“ od 14. safera 1276. p. H. (12. rujna 1859.). Ona je, doduše, u mnogom značila tek uzakonjenje postojećih nepravdi i bila je stvorena prevarnim biranjem rajinih zastupnika, koji će ispred nje „rado“ pristati na propisane obveze, ali je barem jasno i sigurno odredila dužnosti age i kmeta, preko kojih se, barem u teoriji, nije smjelo ići. „Saferska naredba“⁸⁵ ostala je i nakon okupacije 1878. na snazi te su se po njoj, iako zastarjeloj i reakcionarnoj, još pod austrijskom upravom rješavali odnošaji bega i kmeta.

Kraj ovakvih prilika na vrhovima uprave lako nam si je predstaviti i teško, koji put upravo anarhično stanje državne uprave u kajmakamijama i nahijama. Državni činovnici nakon Omer-paše, a često puta i prije njega, bili su Osmanlije ili barem pripadnici drugih narodnosti. Stranci, bez poznavanja jezika i prilika i, još više, bez ljubavi za ovu zemlju, koju su često put smatrali samo mjestom svoga prisilnog boravka i gledali da je što prije ostave, ali svakako ne praznih džepova i torbe. Na mahove se Bošnjaci uopće nisu primali u državnu službu uz lagan izgovor da nemaju za to potrebne spremne. I doista, do Topal Osman-paše nije bilo u Bosni škole za izobrazbu državnog činovništva. Naravno, to je bio više izgovor nego stvarni razlog. Znamo za mnoštvo slučajeva kako su potpuno nespremni ljudi dolazili na vrlo odgovorna mjesta. Tako je na pr. Safvet-paša⁸⁶ imenovao nekog Ali-agu, potpunog analfabeta, kajmakamom u Bijeljini. Kasnije (1870) dolazi do hapšenja i kajmakama i kadije radi nepravilnosti oko carske desetine. Upravo u Bijeljini bilo je i prije više slučajeva ne samo pronevjerena nego i apsolutno nespremnog višeg činovništva.

Dolaskom osmanlijskog činovništva pravih Turaka, koje Bosna zove „Turkušama“, nije se loša i korumpirana uprava zemlje ni najmanje popravila. Promjena je, doduše, bilo, ali samo na gore. Bosna, povrijeđena u svom ponosu i u osjećajima autonomije, zlorado konstatira da su Osmanlije narodu gori od Bošnjaka.⁸⁷ Ta se tužba često opetuje i nakon 1851., posebno kad se tiče ubiranja poreza. Ne će ona uvijek biti opravdana. Dosta puta ona je tek izrazom nezadovoljstva nad gaženjem domaćih prava u svojoj vlastitoj zemlji od strane centralne vlasti, od „Turkuša“ i stranaca uopće.

Konzularna izvješća iz Bosne vrlo često spominju riječ „žaloso stanje u Bosni“ („traurige Lage in Bosnien“). Međutim se ne ostaje kod tog izraza. Kasnije izvješća rijetko kada govore o djelomičnom popravku prilika, a naprotiv često o tome kako se je položaj u zemlji još dalje pogoršao.

84 Financijski ravnatelj jedne zemlje.

85 Dr. Vasilj POPOVIĆ, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi*, Srp. akademija nauka, Od. društvenih nauka, knj. 59, Beograd 1949, 317-323. – Dr. Ćiro TRUHELKA, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo 1915, 84-89.

86 Konz. izvj., 18. 6. 1870.

87 Konz. izvj., br. 432 – 21. 8. 1851.

Ova izvješća nisu tek plod fantazije ili možda neprijateljskih osjećaja austrijskih predstavnika prema turskoj vlasti. Drugom zgodom moći ćemo potanje opisati odnošaje austrijskih konzula prema vezirima i turskoj upravi. Čovjek ostane nerijetko upravo začuđen kako konzuli daju namjesniku pravi, prijateljski savjet, koji bi doista koristio turskoj upravi u zemlji kao i Bosni samoj kada bi bio prihvaćen i proveden. Upute bečkog ministarstva svojim predstavnicima u Bosni govore manje-više stalno o tome kako konzuli trebaju surađivati s turskim vlastima na lojalan način. Osnovno pravilo te suradnje leži u tome da savjeti i rad konzula imaju za cilj „integritet zemalja turskog carstva“ i „suverenitet Njegova Veličanstva Sultana“.⁸⁸

Da li su ove upute doista bile iskrene? Čovjek dobiva dojam da jesu kad čita intimnu korespondenciju ministarstva s konzulatom. Nije jasno da li je kod toga bio više odlučan stari austrijski princip legitimiteta, koji je bez poteškoća bio primijenjen i na Tursku, ili je možda opasnost od Rusije, koja je bila snažno zakoračila na Balkan i dovela u opasnost i samu prijestolnicu Carigrad, nije ovdje važno. Važno je samo to da je takvo držanje austrijskih predstavnika u Bosni dovodilo do očaja kršćansku raju, posebno njezine predstavnike franjevce u toj mjeri da su neko vrijeme pokušavali uspostaviti dodir s Beogradom i srpskim političarima. Vatretni Jukić, poznat radi svojih antipatija prema Austriji, piše kako je Austrija toliko prijatelj Turske da raja nema s te strane ništa očekivati, da bi došlo do temeljitih promjena stanja na bolje, a kamo li do oslobođenja.⁸⁹ Raja, u svom očaju nakon tolikih neispunjenih obećanja, želila je radikalnu promjenu odstranjenjem turske vlasti iz Bosne. Istog mišljenja bili su i mnogi franjevci, a neki aktivniji i žešći među njima čak pripravnici surađivati i na oružanom ustanku protiv Turske. Pisac *Krvave Bosne* fra Anto Knežević odlazi u Beograd i uspostavlja veze s vodećim političarima, posebno sa svemoćnim namjesnikom Blaznavcem. Odlazi teško razočaran iz Beograda uvidjevši da se ciljevi i metode njihove politike nikako ne slažu, posebno ne u pitanju Blaznavčevih neljudskih namjera glede iskorjenjenja muslimanskog elementa u Bosni.⁹⁰

Prvim razlogom da je do ovakvih pokušaja od strane bosanskih franjevacu uopće bilo došlo smatramo upravo ono naglašeno prijateljsko i lojalno držanje Austrije prema Turskoj dugi niz godina u XIX. vijeku. Sama po sebi ova je stvar važna i zanimljiva te osim toga i usko povezana s razvojem narodne misli u Herceg-Bosni, da zaslužuje posebnu studiju, koja bi obradila razvoj prilika u to vrijeme u svim njihovim važnijim obratima. S druge strane, ovako načelno držanje Austrije ovlašćuje nas da izvješća njezinih konzula iz Bosne ne smatramo tendenciozno antiturskim nego bitno objektivnim. To, dakako, ne znači da su ona uvijek točna, pošteđena od gdjekada krivog prikazivanja ili barem mjestimičnih netočnosti, osobito kad se u njima govori

⁸⁸ Uputa Ministarstva vanjskih poslova iz Beča austrijskom konzulu Giorgi-u u Sarajevu (izvj. toga dana).

⁸⁹ Konz. izvj. Sarajevo 1850, broj 270, 19. 11. 1850.

⁹⁰ JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II, 204. Kod HADŽIJAHIĆA, „Die Anfänge der nationalen Entwicklung in B. u. H.“, *Süd-ost Forschungen*, München 1962, B. XXI, 189.

o simpatijama za Dvojnu monarhiju, n. pr. među bosanskim muslimanima.

Upravo po tim izvješćima dobivamo sliku teških, zapravo trulih prilika u turskoj administraciji, koja kao da boluje od neizlječivog raka. O tim prilikama govore skoro svi dokumenti konzulata u Sarajevu i Mostaru te njihovih agencija u Banja Luci, Brčkom, Livnu i Trebinju. Koji put se konzuli *ex offo* i opširno zaustave na prikazivanju turske administracije u Bosni i njezinih rana. Tako čine na pr. Atanasković 1853.⁹¹ i Wassitsch 1860.⁹²

Atanasković piše svoj izvještaj skoro dvadesetpet godina nakon uvođenja Tanzimata te ističe kako su bili postignuti maleni rezultati u njegovu provođenju. On smatra nejednakost muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva pred zakonom nepresušnim vrelom nepravdi, tlačenja i zloporaba. Opisuje potanje kako teško kršćanin može dobiti parnicu protiv muslimana. Spominje također poteškoće u slobodnom vršenju kršćanskog bogoslužja, gradnji crkava itd. I ono malo što turski zakon i kasnije Tanzimat dozvoljava, biva izigrano u provedbi. Kod toga navodi nekoliko značajnih primjera. Iz njih proizlazi kako izvjesni fanatični mogućnici u Bosni sabotiraju dozvole dane od sultana u korist krštene raje i njihovih crkava. Opisuje i ulogu kršćanskih prisjednika u medžlisima počamši od onih najnižih, po nahijama (kotarima). U Fojnici je bio takav jedan prisjednik, očito katolik, pravi „čovjek od slame“. Mjesto da sjedi sa svojim muslimanskim kolegama u medžlisu, ima on mjesto u kutu, među slugama, a zadaća mu nije učestvovati u vijećanjima i zaključcima nego dodavati čibuk i na kraju udariti svoj muhur (pečat) pod mazbatu (dokumenat), o čijem sadržaju on uopće nema pojma. I to bi se imalo zvati učestvovanje raje u upravi zemlje.

Sedam godina kasnije konzul Wassitsch, rodom Slovenac, trudi se prije svega da pokaže, kako je turska vlada ipak uspjela barem na izvjesnim poljima. Tako je n. pr. uspostavila „podnosivo stanje javne sigurnosti“, tako da su usprkos „surovosti stanovnika, njihove međusobne mržnje i posvudašnjih razloga za sukobe, ubojstva i umorstva zapravo rjeđa nego što bi čovjek očekivao u ovdašnjim prilikama“. U daljnjem izvađanju konzul crta vrlo žalosno stanje uprave zemlje. On misli da se to stanje Bosne bitno ne razlikuje od onoga u drugim turskim pokrajinama; ono se ipak daleko teže osjeća jer raja može uspoređivati tursku administraciju s onom austrijskom odmah preko Save i Dinare. I on ističe na prvom mjestu manjkavosti i nepravdu turskih zakona. Pošto se zakoni i odredbe proglašuju samo turskim jezikom, pa ih narod ne razumije, otvara se tim šire polje zloporabama pri njihovoj provedbi. I za Wassitscha su turski sudovi jedan od osnovnih razloga nepravde i zloporaba koje vladaju u zemlji. Jukić je već prije predlagao da se kadijama dodijeli državna plaća, da ne moraju živjeti od mita. Usljed povezanosti i međusobnog zaštićivanja između mudira i njegovog činovništva s jedne strane, a kadije i suda s druge strane, nepravde i korupcija postaju još težima i osjetljivijim. Već je ranije Atanasković⁹³ napisao da sudstvu u Bosni zapravo

⁹¹ Konz. izvj., Sarajevo, broj 124 – 25. 3. 1853.

⁹² Konz. izvj., Sarajevo, broj 15 – 15. 6. 1860.

⁹³ Konz. izvj., Sarajevo, broj 432 – 21. 8. 1851.

još sve manjka („alles lässt zu wünschen übrig“). „Tanzimat se nije usudio dodirnuti zloporabe kadija i uleme, a to bi zapravo bila glavna stvar, jer dok ova anomalija postoji, ostat će i sva obećanja Tanzimata samo prazne riječi.“

Wassitsch nabraja čitav niz teških manjaka državne uprave, među kojima nesposobnost, podmitljivost i kradljivost činovništva, krivi porezni sistem, javne nepravde i t. d. Gledajući sve ovo sa čuđenjem se pitamo, kako je takav korumpirani i nedorasli činovnički aparat uopće mogao funkcionirati, a ipak je na svoj način funkcionirao. Po zakonu inercije i po nekom urođenom fatalizmu postoji i djeluje upravni mehanizam, iako mnogo puta nalik na prazan mlin, koji mirno dalje melje. Kontakt s narodom često je izgubljen, osobito u vrijeme pobuna, koje u vrlo kratkim razmacima jedna za drugom slijede, jedanput protiv najviših vlasti u Sarajevu ili čak onih u Stambulu, drugi opet kršćanske raje protiv muslimanskih zemljoposjednika, uz poticaje i pomoć izvana ili i bez njih. Vojska i činovnici ostaju na sve duže rokove neplaćeni. Korupcija otima sve većeg maha. Sudovi sve više gube povjerenje naroda. Besavjesni suci sve češće sude po mitu i darovima, a ne po pravdi i zakonu. Na svom putu po Hercegovini i Bosni spominje dr. Ante Radić⁹⁴ dva decenija nakon okupacije riječi jednog zemljoposjednika, ponosnog i radikalnog muslimana, da su upravo nepravedni turski sudovi skrivili odlazak Turaka iz Bosne. I doista, carske reforme Hatišerifa i Hatihumajuma ostavile su za kasnija, bolja vremena preustrojstvo sudstva radi poteškoća oko razgraničenja vjerskog zakona Šerijata od državnih zakona, kanuna, što često puta poznavajući prilika ističu.

Jedna ili druga sličica (sistematski prikaz ovdje je nemoguć) može nam donekle osvijetliti bolesno stanje turske uprave u Bosni. Spomenuli smo praznu državnu blagajnu. Nikakvo čudo. Bosna redovito uzdržava samu sebe. U redovitim prilikama ima ona doprinisiti određene, dosta krupne svote za uzdržavanje sultana i središnje uprave u Carigradu. Za raskošni život sultana plaćalo je cijelo carstvo do 1854. 80.000 kesa po 500 groša godišnje, a od te godine dalje po 150.000 kesa. Uz to sultanova majka prima 9000 kesa, a svaka udata sestra po 3000 kesa.⁹⁵ Dakako da za uzdržavanje sultana i njegova harema mora i Bosna doprinisiti svoj dio.

Međutim pustimo po strani podavanja Bosne za centralnu upravu i ostanimo samo kod njezinih obveza za plaćanje činovništva u zemlji. Jednom zgodom piše Omer-paša Latas⁹⁶ konzulu Atanaskoviću da njegova beriva iznose mjesečno 120.000 groša, „osim mojih obroka“ („ausser meinen Rationen“). Pod tim obrocima misli on propisana primanja u naravi, koja spadaju svakom vojniku i časniku, a kod maršala i visokih časnika iznosi doista znatnu vrijednost.⁹⁷ Uz Portina povjerenika Omer-pašu primaju visoke plaće također i carski namjesnici, valija u Sarajevu (80.000 groša) i onaj u Mostaru

⁹⁴ A. RADIĆ, *Sabrana djela*, IV, 201.

⁹⁵ Pismo Omer-paše Latasa konzulu Atanaskoviću od 4. sefera 1267. (22. 12. 1850.). – O plaćama bosanskih i hercegovačkih vali-paše, Konz. izvj., Sarajevo, 18. 2. 1853.

⁹⁶ V. POPOVIĆ, *Agrarno pitanje*, 189.

⁹⁷ *Varia de Turque*, 1859.

(50.000). Prema tomu, samo tri čovjeka u zemlji primala su 250.000 groša mjesečno, bez obroka u naravi, ili tri milijona groša godišnje. Iz jednog dokumenta⁹⁸ početkom 1853. doznajemo da je harač na cjelokupno stanovništvo Bosne iznosio 3,042.375 groša. Najvažniji porez cijele zemlje, harač, ako ga se uspjelo u cijelosti utjerati, mogao je platiti tek trojicu najviših činovnika.

Veliko i teško pitanje poreza možemo ovdje tek dotaknuti. Zahvaćena kroničnom bolešću praznine carske hazne nastoji Porta oko temeljitih i zapravo neprestanih reformi poreznog sistema. U XIX. vijeku ukida se omraženi harač (1855.), a još prije njega džulus (pristojba na slobodu kršćanskog kulta) i džizija (zemljarina), sva tri poreza koje plaćaju samo kršćani. Uz njih postoji i mnoštvo drugih, bilo državnih bilo lokalnih poreza i pristojbi, koje plaćaju muslimani i nemuslimani, koji put uvode se novi porezi kao bedelija (otkup od vojne službe), vergija (porez na prirod), tematuat (porez na čistu dobit) i t. d. Međutim ovi porezi nipošto ne odgovaraju značenju svoga službenog imena. Oni nisu jednaki starim dokinutim porezima nego iznose osjetljivo veće svote. Povrh toga, ne ubire ih država, barem u većini slučajeva, nego zakupnici poreza, koji poput ptica grabljivica otimaju od naroda daleko veće svote u ime svoje zarade nego što su od države propisane. Šunjić⁹⁹ spominje da tek treći dio ubranog poreza stvarno dolazi u državne blagajne. Barišić, Nedić, Šunjić, Kraljević i drugi ističu u jedan glas da raja, kršćani, plaćaju nerazmjerno više nego muslimansko stanovništvo, osobito njegov bogatiji i otmeniji dio. Porezni tereti raje relativno su četiri do pet puta veći nego državnotvornog pučanstva zemlje, muslimana, koji su jedini siguran oslonac carstva.

Zanimljivo je da veliki i konačni ustanak u Bosni i Hercegovini (1875-1878) ima kao predigru pobunu protiv ubiranja poreza po grabežljivim zakupnicima. Šest sela kod Nevesinja u zimu 1875. odbilo je platiti carsku desetinu i otvoreno ustalo protiv Porte. Zakupnici poreza bili su Salih-aga Forta i pravoslavni trgovac Stanko Perin. Nakon dugih pregovora uspjelo je umiriti narod osim trinaestorice tvrdokornih, koji su vjerojatno otišli u hajduke.¹⁰⁰ Tom istom zgodom spominju se buntovnici ne samo kod Nevesinja nego i kod Stoca, oba mjesta u kojima je nešto kasnije doista i izbio spomenuti veliki ustanak. U narodu se njegov početak naziva „Gabeoskom“ (Gabela u nahiji Stolac) i „Nevesinjskom puškom“.

Valja primijetiti da stradanje raje nije bilo uvijek općenito ni sistematsko. U izvještajima se redovito tuže na teže namete i terete u Posavini i Krajini, zašto postoje i posebni razlozi, te više puta u Hercegovini. Nesavršenost turske uprave, dok je s jedne strane znala skriviti veće terete naroda, dotle je s druge strane omogućivala da im se lakše izbjegne. Osim toga mnoštvo duševnih i čestitih državnih predstavnika kao i zemljoposjednika nastojalo je da terete i patnje raje svede na podnosivu mjeru. Uz kršćanske

⁹⁸ Konz. izvj., Sarajevo, broj... - 23. 3. 1853.

⁹⁹ ŠUNJIĆ, *Osservazioni sullo stato presente (1857/58) dei cristiani in Bosnia*, vidi kod POPOVIĆA, *spom. djelo*, str. 189.

¹⁰⁰ Konz. izvj., Sarajevo, broj 4 - 16. 2. 1875.

kmetove mnogo pati i muslimanska sirotinja po selima, u dokumentima zvana „fukara“. Imamo dosta primjera kako muslimanski seljaci, na pr. Tešnja, zajedno s katoličkim i pravoslavnim seljacima potpisuju molbe i proteste protiv nepodnosivih poreza.¹⁰¹

Da čaša kmetovske patnje bude do vrha puna, pridolaze nesnosni agrarni odnošaji u Bosni, koje ovdje uopće i ne spominjemo. Temeljito i sistematsko djelo dr. Vasilija Popovića *Agrarni odnošaji i turski neredi u Bosni za vlade sultana Abdul Madžida (1839-1861)* i niz drugih radnja¹⁰² obradili su to osnovno pitanje i nepresušivo vrelo nevolja i buna turske Bosne XIX. vijeka. A zatim dolazi rak-rana turske uprave ne samo u Bosni nego i u cijeloj državi uopće, korupcija. I o njoj valja reći nekoliko riječi.

Korupcija državnih organa postala je kroničnom bolešću koja je grizla i sami korijen državne uprave. U svim predjelima i u svim zemljama svijeta bilo je korupcije, s kojom se država morala boriti. Međutim korupcija u vrijeme propadanja turske vlasti dobila je takove razmjere da je postala pravim sistemom. Bilo je, na svaki način, i poštenih činovnika. Austrijski konzuli spominju kako je čestiti starac, valija Mehmed-paša na svom polasku iz Bosne 1858. morao prodati svoje osobne stvari da mogne uopće otputovati iz zemlje.¹⁰³ Konzul von Rössler¹⁰⁴ hvali bosanskog defterdara (financijskog direktora) Husni-efendiju ne samo kao sposobna činovnika, dorasla teškim bosanskim prilikama, nego i kao poštena čovjeka.

Međutim, to su bile samo iznimke, kojim stoji nasuprot mnogo veći broj ljudi dugih prsta. Za njih doznajemo iz brojnih istraga i afera upravo na tekućoj vrpici. Dakako da veći broj pokvarenih činovnika ne dolazi uopće na sud, odnosno ne biva otkriven. Proti Hulus-efendije, mutesarifa u Sjenici, vodila se istraga radi pronevjerenih milijun groša, koje je taj činovnik upljačkao za tri i po godine svog službovanja u tom mjestu.¹⁰⁵ Daljnom istragom ustanovilo se da se radilo zapravo o 1,200.000 groša.

Konzul von Rössler iznosi slučaj bihaćkog kajmakama Ahmed-paše. Nedavno je taj bio odlikovan ordenom Medžidije za zasluge, da malo zatim bude radi pronevjere odstranjen sa svog mjesta. Protiv njega je ležalo 130 arznala (tužbi) kod valije. Radi njegovih teških ucjena, veli se u njima, osiromašio je bihaćki kraj, jednako muslimane kao i rajju. Osim toga tuže ga i radi pronevjerenih 500 kesa.¹⁰⁶ Ahmed-paša bio je stavljen pod istragu u Sara-

¹⁰¹ POPOVIĆ, *spom. djelo*, str. 55. – 800 seljaka od sve tri vjere podnosi tešanjskom kotaru tužbu protiv nepodnosivih poreza, javlja francuski konzul u Beogradu svojoj vladi 24. 3. 1842. Uz katoličke i pravoslavne kmetove spominje konzul izričito i muslimansku „fukaru“, seosku sirotinju, među kojom sigurno nije manjkalo ni muslimanskih kmetova, kojih je i u doba turske vlade uvijek bilo, iako u malom broju. Učestvovanje muslimanskih seljaka u pokretu za uskratu trećina god. 1858. kod Gradačca (selo Meharnica i u dolini Spreče) pa čak i u paležu, spominju također konzularna izvješća (br. 63 – 16. 12. 1857.).

¹⁰² Nedin Filipović, ..., dr. Vaso Čubrilović, Vojislav Bogičević.

¹⁰³ Konz. izvj., Sarajevo, broj 14 – 15. 4. 1858.

¹⁰⁴ Konz. izvj., Sarajevo, broj 33 – 17. 9. 1859.

¹⁰⁵ Konz. izvj., Sarajevo, broj... - 1858.

¹⁰⁶ Konz. izvj., Sarajevo, broj 35 – 8. 10. 1859.

jevu, pa novi konzul Gjorgjić javlja tri godine kasnije kako on „mirno uživa plodove svojih malverzacija“, a vlasti traže načina kako da odbiju sve tužbe proti njega.¹⁰⁷

Još jednu riječ o onome što se u Bosni zove „osmanlijska politika“.

Ivo Andrić pripovijeda u *Travničkoj kronici* zgodu o veziru Husrev Mehmed-paši i kapidžibaši, koji mu od novog sultana donosi znakove carske milosti: dragocjenu sablju i potvrdu na mjesto vezira. U isti čas drži on pod postavom ćurka ušiven i dobro sakriven „katil ferman“, smrtnu osudu, koju nad vezirom u prvi zgodan čas ima izvršiti njegova pratnja.

Osim dobro pogođenog ambijenta sve je ostalo u toj priči tek proizvod pjesničke mašte. S historijskom istinom nema to nikakve veze.

Ali zato postoji obilje dokumenata, povijesno zajamčenih, koji zorno ilustriraju ono što stara Bosna naziva „osmanlijskom politikom“.

U ljeto 1850. stigao je Omer-paša po nalogu sultana Abdul Medžida u Bosnu s malo vojske, ali s tim više odlučnosti i lukavštine, da upokori tvrdoglave protivnike carskih reformi. Bosna je gorila na tri strane: u Krajini, u Hercegovini i u Posavini; s tri ćoška od četiri.

Krajišnici bili su najopasniji. Već 18 godina nisu platili u carsku blagajnu nikakva poreza. Što više, tražili su još plaću, što čuvaju granice carstva. Imali su neku svoju vlastitu republiku, nikom pokornu. Puno je paša išlo s vojskom na njih, ali ih nije upokorilo. Zadnji je bio Tahir-paša. Vodio je sobom četiri-pet tisuća vojnika, ali sve uzalud.

Omer-paša pođe linijom najmanjeg otpora. Najprije udari na Posavinu. U samoj bitci kod Kotorskog pogibe navodno 400 pobunjenika.¹⁰⁸ Ali to nije bila jedina bitka. Onda pođe na Hercegovinu, gdje se je već otprije borio Skender-beg, bivši poljski grof Jelinski, i albanski sejmeni pod vodstvom pomilovanog protivnika Džuleke. Svladavši hercegovački otpor i povezaвши vezira Ali-pašu Rizvanbegovića, koji se pravio kao da nije sporazuman s ustanikom, pođe na ljutu Krajinu. S pravom ju je smatrao najtežim protivnikom.

„Ovakav je Serhat i Krajina:

S krvlju ruča i s krvlju večera,

Sve krvave žvače zalogaje!“

Dok Omer-pašine čete vode teške borbe s Krajišnicima kod Jezera, Kozarca i Bosanske Krupe, dotle sjedi u Banjoj Luci kao kajmakam moćni Ali-beg Džinić. Omer-paša ga obasipa iskazima svog prijateljstva jednako kao i neke druge bosanske odličnike, među kojima i Fazli-pašu Šerifovića, nešto ranije imenovanog miri-livom (brigadnim generalom). Njemu je serasker Omer-paša bio povjerio zadaću da u popisima bosanskih novaka za jedinice redifa (redovite pričuve vojske), napravljenim god. 1833., dakle nakon slova Husein-kapetanova ustanka, provede nužne promjene; naravno, nitko od popisanih rekruta nije bio pošao služiti carsku vojsku, a sada se od njih traži još više, naime da služe kao nizami, znači aktivna vojska, koja može biti

¹⁰⁷ Konz. izvj., Sarajevo, od 14. 9. 1861.

¹⁰⁸ Konz. izvj., Sarajevo, broj 171 – 26. 11. 1850. Tomu treba dodati, po kasnijim izvješćima, da je u pobuni u Posavini poginulo 2000 muslimanskih ustaša.

premještena i izvan granica Bosne. Fazli-pašu bio je serasker¹⁰⁹ odredio za novog kajmakama u Hercegovinu, koja ne bi bila dalje samostalna pokrajina već samo jedna od šest bosanskih kajmakamija. Omer-paša ga također šalje u Zagreb da pozdravi bana Jelačića.

Međutim, sve to ništa ne koristi. Omer-paša, vječno sumnjičav, ne vjeruje bosanskim ajanima, koje, dok ih treba, obasipa svojom milošću i prijateljstvom. Atanasković piše kako je Ali-beg Džinić zapravo jedini domaći sin, dok su svi drugi činovnici u Banja Luci, imenovani od Omer-paše, bili stranci, Osmanlije.

Čim je krajiška buna bila skršena, dâ Omer-paša uhvatiti i povezati ne samo buntovnike nego i svoje „prijatelje“, kao Ali-bega i Fazli-pašu i u lancima ih dotjerati u Travnik. Vezirski grad pruža tada čudan izgled: u gvožđima metu gradske ulice i prenose kamen za kaldrmu mule, kadije i bezi, narodni prvaci. Zatvori ne mogu primiti sve hapšenike. Komisija pod Melemenđi Mustafa-pašom ispituje okrivljenike, a carski namjesnik Hajruddin-paša izriče osude. Na smrt se sude oni koji su imali veze s ubojstvom Čaušlar-age, po kojem je Omer-paša poslao svoje pismo pobunjenicima. Druga kategorija sudi se na zatočeništvo u Maloj Aziji ili još dalje. U njoj su i Ali-beg i Fazli-paša. Treća biva javno išibana po tabanima ili suđena na dulju ili kraću robiju u lancima, što je svakako prvacima Bosne manja sramota od javnog tabananja.

Zadnji čin tragedije¹¹⁰ događa se na 17. kolovoza 1851., kada posljednja grupa osuđenih sinova Bosne ponosne: paša, kapetana, begova i drugih ajana polazi iz Sarajeva pod jakom vojničkom pratnjom preko Soluna i Carigrada dalje u Anadol. Među njima su i Ali-beg Džinić i Fazli-paša Šerifović, seraskerovi prijatelji...

Druga, nešto veselija zgoda, barem za onoga koji s njom nije imao posla, dogodila se je u Bihaću. Bihaćki kajmakam, čije ime austrijski konzul von Rössler ne navodi¹¹¹, bio je došao na originalnu misao kako da u isti čas i prestraši svoje tužitelje i sebe opravda pred vezirom. Izdao je proglas da svatko kojem se dogodila bilo kakva nepravda od državnih vlasti (u prvom redu mislio je na samog sebe, protiv koga su tužbe upravo vrele), može njemu slobodno doći i pritužiti se. Čim je prvih nekoliko bilo k njemu pristupilo, dade ih odmah baciti u lance i poslati onako okovane veziru u Sarajevo kao bundžije protiv javnog reda i mira. Vidjevši kako su se drugi koji su došli sa sličnim žalbama prepali, potkuči im na potpis odnosno na uobičajeno „udaranje muhura“, jer ljudi redovito nisu znali pisati, neku izjavu, kojom oni potvrđuju kako je kajmakamova uprava u Bihaću bila blagoslovljena i korisna po narod.

Uspjeh je za prvi čas bio potpun. Mehmed-paša, koji je dobio obavijest samo o tome kako jedan njegov visoki službenik sam poziva narod da mu slobodno podnosi pritužbe na pretrpljene nepravde, izrazio je svoje za-

¹⁰⁹ Omer-paša bio je neko vrijeme serasker, ministar rata.

¹¹⁰ O suđenju u Travniku govori konz. izvj. 263 – 5. 6. 1851. O slanju bosanskih prvaka u „surgun“ u Anadol vidi konz. izvj. 432 od ... 1851.

¹¹¹ Konz. izvj., Sarajevo, broj 59 – 18. 11. 1857.

dovoljstvo s njim. O daljnjem razvoju akcije „podnošenja žalbi“ obavijestio je vezira tek austrijski generalni konzul. Da li se kajmakamu što dogodilo, nije nam iz sačuvanih dokumenata ništa poznato.

Ovoj vrsti „osmanlijske politike“ ne dá se poreći izvjesna naivna duhovitost. Ona je mogla „paliti“ samo u ondašnjem kaosu turske uprave. Slučajno nije „upalila“. Umiješao se u nju nepredviđen faktor: predstavnik jedne strane vlasti.

(Priredio: dr. Robert Jolić)

Napomena priređivača:

Ne želeći ulaziti u detaljnu razradu Draganovićeve teksta, pa niti ispravljati određene pogreške, upozoravam samo na nedosljednu terminologiju vezanu za pojam „Turska“: danas se redovito uzima da je Turska država koja je nastala početkom XX. stoljeća, na temeljima propaloga Otomanskoga (Osmalijskog ili Osmanskog) Carstva. Draganović pak piše o starijim razdobljima, kada je postojalo Otomansko Carstvo, a ne (država) Turska. Stoga, kada u tekstu naiđemo na pojam „Turska“, valja pod tim zapravo misliti Otomansko Carstvo.

Danas su u historiografiji više nego upitne neke teze koje su u Draganovićevo vrijeme bile gotovo opće prihvaćene, tako primjerice da je već na samome početku otomanske vladavini u Bosni bilo masovnog prijelaza „plemstva i širokih narodnih masa na islam“, pogotovo da je u Bosni „većina staroga plemstva prigrlila islam, te se dušom i tijelom predala u službu sultana“ pa su im zbog toga tobože „ostale stare plemićke povlastice jednim dijelom netaknute“. Slično je i s utjecajem ajana na bosanskoga vezira u 19. stoljeću, koji po svemu sudeći nije bio ni izdaleka tako odlučujući kako misli Draganović.

Ne mogu a da još jednom ne napomenem kako su Draganovićeve tekstovi koji se ovdje objavljuju nedovršeni – ali su bez obzira na to objavljeni u integralnoj verziji, bez gotovo ikakvih zahvata kako u vanjski oblik teksta, tako u sami sadržaj.

Manje poznate riječi

adžemi oglan, adžami-oglan (*ar.-tur.*) – dječaci koje su Turci uzimali u osvojenim zemljama, uglavnom od kršćanskih roditelja, te osposobljavani u specijalnim školama za vojničke i druge službe u Otomanskom Carstvu
ajan (*ar.*) – prvak, odličnik, velikaš, ugledan čovjek iz najistaknutijeg staleža
alaj (*grč.*) – puk vojske, čiji je zapovjednik miralaj, pukovnik
Anadol(ija) (*grč.*) – Mala Azija
arznal, arzuhal (*ar.*) – molba, predstavka, memorandum
asker (*ar.*) – vojska; vojnici
baša (*tur.*) – starješina, poglavar, prvak; janjičar, titula prostog janjičara

- bašibozuk (*tur.*) – naoružane skupine sastavljene od demobiliziranih vojnika koje su se odmetale u pljačku
- bolesnik na Bosporu – naziv za Otomansko Carstvo u 19. st., kada je bilo samo sjena nekoć moćnoga carstva i kada je postojalo samo još zahvaljujući nekim zapadnim silama, kojima nije bilo u interesu da nestane s karte svijeta
- Bospor (*grč.*) – morski tjesnac kod Carigrada, između Crnog i Mramornog mora
- čibuk (*tur.*) – cijev lule, kamiš, lula s dugom cijevi
- čifčija, čivčija (*perz.-tur.*) – kmet, seljak na aginskoj ili begovskoj zemlji, na čifluku
- čifut (*hebr.*) – Hebrej, Židov; škrtac
- ćafir (*ar.*) – nevjernik, nemusliman
- ćehaja (*perz.*) – pomoćnik, zamjenik, zastupnik vezira, paše ili kojega drugog velikodostojnika
- ćurak (*tur.*) – muški kaput podstavljen i opšiven krznom, kožuh, bunda
- defterdar, tefterdar (*grč.-perz.*) – financijski ravnatelj; u prvo vrijeme ministar financija
- derviš (*perz.*) – pripadnik derviškog reda, koji živi od molitve i prošnje
- dragoman (*grč.-ar.*) – službeni tumač u konzulatima na Istoku
- džizija – porez na zemljišni posjed, zemljarina
- džulus (*tur.*) – vrsta poreza što su ga katolici (franjevci) u Bosni davali novom veziru prilikom njegova dolaska u Bosnu, da bi mogli slobodno ispovijedati svoju vjeru
- đauri (kauri) (*ar.*) – nevjernici (muslimanski naziv za kršćane)
- efendija (*grč.*) – gospodin, gospodar; titula muslimanskog svećenika ili vjerski obrazovanog muslimana
- ejalet, ejalat (*tur.*) – pokrajina, najveća upravna jedinica u Otomanskom Carstvu
- ex offo (*lat.*) – po službenoj dužnosti, po službi, službeno
- fes (*ar.*) – kupasta kapa bez oboda, kakvu nose muslimani
- fukara (*ar.*) – siromah, sirotinja
- hafiz (*ar.*) – onaj koji zna čitav Kur'an napamet
- harač (*tur.*) – glavarina (porez koji se naplaćuje od muške glave; u Otomanskom Carstvu od kršćana; pravni temelj bila je okolnost da kršćani nisu služili vojsku)
- Harpagon (*franc.*) – tip škrtca (po imenu glavnog lika Molièrove komedije Škrtac)
- hazna (*ar.*) – blagajna, riznica
- iltizam (*ar.*) – davanje poreza u zakup, zakup državne desetine
- internuncij (*lat.*) – izvanredni papinski ili vladarski poslanik (uz redovitog nuncija)
- kadija (*ar.*) – sudac
- kajmakam (*tur.*) – namjesnik (zamjenik vezira); sreski načelnik; u turskoj vojsci: pukovnik

- kajmakamija (*tur.*) – srez, područje kojim upravlja kajmakam
kanun (*grč.*) – državni zakon, civilni zakon
kapidžibaša, kapudžibaša (*tur.*) – natkomornik, glavni vratar; počasni naslov koji se davao pojedinim agama
kapitulacije (*srednjolat.*) – točke sporazuma, ovdje između zapadnih sila i oslabjeloga Otomanskog Carstva, kojim se od Carstva traže brojni ustupci i promjene zakona
katil (*ar.*) – ubojica, krvnik; katil-ferman – carska odredba kojom se netko osuđuje na smrt
lala (*perz.*) – dvorski dostojanstvenik, carski dvorjanik, carski miljenik, redovito odgojitelj carevića
maroniti – pripadnici posebne katoličke crkve u Libanonu, Siriji i dr., kojoj je na čelu antiohijski patrijarh
mazbat/a (*ar.*) – zapisnik ili protokol koji sadržava neki zaključak, pismeno izvješće opširnog sadržaja
mazhar, mahzar, mazar (*ar.*) – kolektivna molba ili tužba, peticija upućena iz naroda višim turskim vlastima
medžidija (*ar.*) – odličje ustanovljeno od sultana Abdul-Medžida
medžlis (*ar.*) – vijeće, savjet, odbor; ulema-medžlis – glavno državno vijeće (u Sarajevu) na čelu s vezirom, u kojem su u 19. st. osim muslimanskih prvaka sjedili i predstavnici kršćana
miri-liva, miralaj (*tur.*) – pukovnik
mudir (*ar.*) – upravitelj sreza ili sreske ispostave
muftija (*ar.*) – najstariji po rangu muslimanski svećenik u jednoj pokrajini (otprilike kao biskup kod katolika)
muhur (*perz.*) – pečat, žig, štambilj
mula (*ar.*) – učen čovjek; ovdje: kadija u većim gradovima
mušir (*ar.*) – maršal (najviši vojni čin)
mutesarif (*ar.*) – okružni načelnik, oblasni načelnik
mutesafirluk (*ar.-tur.*) – okrug, oblast, područje kojim upravlja mutesarif
nahija (*ar.*) – upravna jedinica manja od kadiluka, župa
nefer (*ar.*) – obični vojnik, pješak
nizam (*ar.*) – regularna vojska u Otomanskom Carstvu ustanovljena 1826. godine; vojnik te vojske
nufuz, nufus (*ar.*) – popis stanovništva; knjige koje sadržavaju popis stanovništva, matične knjige
odžak (*tur.*) – kuća, dom; obitelj, koljeno, rod
oligarhija (*grč.*) – vlada malene skupine eksploatatora – aristokrata ili bogataša
ortodoksija (*grč.*) – pravoslavlje, pravoslavna vjera ili Crkva
paša (*tur.*) – titula visokih dostojanstvenika i vojnih osoba; rang generala
pašaluk (*tur.*) – oblast kojom upravlja jedan paša; isto što i ejalet: upravno područje jednoga vezira; u prvim otomanskim stoljećima pašaluk je tvorilo više sandžaka
Porta, v. Visoka Porta

- pretorijanac (*lat.*) – jedan od tjelesnih stražara pretorâ i starorimskih imperatora; pretorijanci su igrali veliku ulogu u dvorskim prevratima, postavljajući i obarajući careve
- redif, radifa (*ar.*) – rezervna vojska, rezerva
- renegat (*lat.*) – čovjek koji je promijenio svoje uvjerenje i prešao u protivni tabor; odmetnik, otpadnik
- ruždija (*ar.*) – prvi stupanj srednje škole, škola za odraslu djecu
- sandžak (*tur.*) – oblast ili okružje u Otomanskom carstvu; više sandžaka tvorilo je pašaluk ili ejalet
- sandžak-beg (*tur.*) – predstojnik jednog sandžaka
- saraj (*perz.*) – dvor, palača
- sejmen (*perz.*) – pripadnik jednog roda janjičarske pješadije; stražar, pandur
- selamlik, selamluk (*ar.-tur.*) – muško odjeljenje u muslimanskoj kući, ili posebna kuća u avliji gdje se primaju gosti muškarci
- serasker (*perz.-ar.*) – glavni vrhovni komandant (u ratu zapovjednik cjelokupne turske vojske)
- sevdalinka (*ar.*) – bosanska ljubavna pjesma (sporoga ritma)
- spahija (*perz.*) – posjednik timara koji je dužan u slučaju rata ići u vojsku; lenski konjanik
- Stambul (*novogrč.*) – Istanbul, Carigrad, glavni grad Otomanskoga Carstva
- surgun (*tur.*) – progonstvo, izgnanstvo
- šerijat (*ar.*) – skup muslimanskih vjerskih, kaznenih i građanskih zakona utemeljenih na Kur'anu
- šura (*tur.*) – skupština, kotarsko vijeće; vijećnica
- teslim (*ar.*) – predaja
- tefter, defter (*grč.*) – bilježnica, registar, protokol; porezna knjiga, računska knjiga
- timar (*perz.*) – feudalni posjed, leno, spahiluk (s godišnjim dohotkom od 20.000 akči)
- turban (*perz.*) – čalma, saruk, pokrivalo za glavu kod muslimana
- Turkuša (*ar.*) – Turčin; ovdje se misli na etničkoga Turčina, za razliku od domaćih muslimana Slavena
- ulema (*ar.*) – muslimanski vjerski učenjaci, učeno svećenstvo
- valija (*ar.*) – sultanov namjesnik, upravitelj vilajeta, guverner jedne pokrajine (primjerice Bosne) u Otomanskom Carstvu (isto što i vezir)
- vali-paša (*ar.*) – isto što i valija
- vezir (*ar.*) – ministar, guverner jedne pokrajine, upravitelj vilajeta (isto što i valija)
- vilajet (*ar.*) – pokrajina, provincija u Otomanskom Carstvu, područje kojim upravlja valija
- Visoka Porta – vlada Otomanskog Carstva (na čelu koje je veliki vezir)
- zaptija (*ar.*) – redar, policajac
- zijamet, zeamet (*tur.*) – vojnički feud s godišnjim prihodom od najmanje 2000 akči

